

Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?

Tezės:

1. Per 1988 – 1998 metus Lietuvos *revoliucini* postkomunistinio endogeninio socialinio kismo pobūdį pakeitė *evoliucinis*. Priešingai nei pirmoji, antroji postkomunistinės visuomenės raidos pakopa suprastina jau ne kaip pereinamasis laikotarpis, o kaip ilgalaikė ir, palyginti su pirmuoju, stabili visuomenės būklė. Atitinkamai kito ir pagrindinio socialinio konflikto – “postkomunistinės dilemos” – logika: marketizacijos ir demokratizacijos sandūra vis labiau įgavo ne vien tik politinį-ideologinį, bet ir socialinį-morfologinį pobūdį. Revoliuciniu – “dainuojančios revoliucijos” – laikotarpiu *endogeninis* socialinis konfliktas, esant tariamai valstybės, politinės ir pilietinės visuomenės santarvei, tarpo ideologinės pilietinės visuomenės susipriešinime, o evoliuciniame – institucionalizuojančiame revoliucines artikuliacijas – tarpsnyje ryškėja revoliucionizuojančios valstybės ir konservuojančios pilietinės visuomenės priešprieša.

2. Sovietinis “inteligentijos tarpfluksnis” – struktūrinis distributyvinės ekonomikos socialinis sandas – buvo pagrindinis postkomunistinės revoliucijos dalyvis jos ankstyvuojau, t.y. revoliuciniu laikotarpiu. Vėlyvuojau – evoliuciniu – laikotarpiu dėl transformacijos į, viena vertus, palyginti menką *petit bourgeoisie* ir, kita vertus, į gausėjančius specializuoto žinojimo sluoksnius, inteligentija vis labiau praranda savo revoliucionuojantį vaidmenį užleisdama jį naujiesiems politiniams, intelektualiniams ir ekonominiams elitams.

3. Socialinės morfologijos kaitos pobūdį lemia ne tik endogeninių, bet ir egzogeninių faktorių samplaika, t.y. ne tik Lietuvoje užsimezgantys, bet ir jai “primetami” nūdieniame pasaulyje, visų pirma išsivysčiusiose Vakarų pasaulio demokratijose atsiradę procesai ir realijos. Pavyzdžiui, nuolat didėja paslaugų sektorius; stiprėja pilietinių asociacijų tinklas; silpnėja socialinė-politinė ideologinių sistemų reikšmė ir auga žiniasklaidos ir estetinių vertybių svarba; kaip svarbus postkomunistinės socialinės morfologijos elementas

formuojasi naujos specialistų ir intelektualų grupės ir pan. Šiuo, kaip ir postkomunistinio revoliucionuojančio socialinio kismo logikos požiūriu, Lietuva – bent jau iš pirmo žvilgsnio – pasitinka XXI-ąjį amžių vis labiau “postmodernėjanti”.

Šiandieną vargu ar surastume sociologą, kuris sugebėtų argumentuotai paneigti, kad, praėjus jau bene dešimtmečiui po “dainuojančios revoliucijos” pradžios, Lietuvoje tikrai įvyko svarbių struktūrinių pokyčių. Pasikeitė ne tik politinis krašto statusas, ekonomikos ir monetarinės politikos modelis – po truputį, nors ir labai nenorom ir palengva, transformuojasi ir tai, kas keičiasi lėčiausiai: visuomenės struktūra, jos pobūdis, vertybės, kasdienio bendrabūvio normos bei nuostatos. Kokia yra tokių pokyčių logika, ar jau galima įvardinti postkomunistinio socialinio kismo etapus, nuspėti tolesnes raidos tendencijas? Ar Lietuva, sykiu su kitomis Rytų Europos kaimynėmis, įstengs supanašėti su “postmodernėjančiomis” Vakarų pasaulio demokratijomis, ar, nepaisant visų pastangų, jos laukia ypatingas, Vakaruose dar nematytas visuomeninis būvis? Šių klausimų formuluotei bei aptarčiai ir yra skirti siūlomi svarstymai.

Socialinio kismo periodizacija

Pradinis kiekvienos korektiškos periodizacijos žingsnis – kriterijaus pasirinkimas. Be abejonės, tokį pasirinkimą lemia bendroji tyrimo metodologija, o kartu ir ištikimiausios tokio teorinio pasirinkimo palydovės – iš principo visuomet galimos ginčyti metodologinės nuostatos bei aiškiai neišsakytos prielaidos. Čia pasirinktoji analizės perspektyva – *endogeninio socialinio kismo*, pradėjusio postkomunistinės Lietuvos erą, *tūris* ir *pobūdis* bei *orientacija*.

Socialinio kismo kategorija pažymi visų bendrabūvio (visuomeninio buvimo) struktūrų – socialinių grupių, elgesio taisyklių, vertybinių orientacijų, kultūrinių simbolių ir t.t. – kitėjimo procesą. Ši sąvoka pabrėžia ne tik socialinių transformacijų rezultata

arba jau įvykusį faktą, bet, kas labai svarbu, ir paties kitėjimo pobūdį: kuomet norima išryškinti tokias bendrabūvio transformacijas, kurios veikiau įtvirtina, o ne griaua ar esmingai pakeičia socialinę struktūrą, kalbama ne apie *socialinį kismą*, o apie *socialinę dinamiką*. Žinoma, tikrovėje abu pokyčių tipai visuomet sumišę ir visuomet vyksta vienu metu, tačiau, žvelgdami retrospektyviai, vis dėlto galime atpažinti, kuris iš jų nulėmė vieno ar kito laikotarpio transformacijas.

Endogeninio kriterijaus primatas reiškia, kad pagrindinis dėmesys turės būti nukreiptas į tuos pokyčius, kurių prielaidas ir būdą padiktavo ta pati bendrabūvio struktūra, kurią jie esmingai transformavo. *Socialinio kismo tūris*, galintis būti dalinis arba maksimalus, apibūdina bendrabūvio struktūrų, kurias apima radikalios permainos, kiekį ir jų transformacijos mastą, o *socialinio kismo pobūdis* – artikuliacinį arba institucinį būdą, kuriuo paveikiamos įvairios bendrabūvio struktūros. *Socialinio kismo orientacijos* kategorija pažymi ketveriopo vykstančių permainų tipo – *atstatančiojo (restitucinio)*, *mėgdžiojančiojo (imitacinio)*, *išrandančiojo (inovacinio)* ir *tęstinio (kontinuacinio)* – dominavimą. *Restitucinis* socialinis kismas reiškia orientaciją į jau buvusių, bet dabar nebesamų bendrabūvio struktūrų atstatymą (Lietuvoje restitucinis modelis buvo tarpukario Lietuvos Respublika); *imitacinis* – į nebuvusias ir nesančias, tačiau svetur susiklosčiusias struktūras (čia nagrinėjamu atveju – į liberalias demokratinio kapitalizmo Vakarų visuomenių realijas); *kontinuacinis* socialinis kismas vyksta kaip jau susiklosčiusių socialinių struktūrų tęstis bei modifikacija (Lietuvoje – kaip atožvalga į pokarinės okupacijos dešimtmečių sancaupas); o, galų gale, *inovacinė* socialinio kismo orientacija pažymi autonomišką naujų, dar nematytų bendrabūvio struktūrų genezę. Prisilaikant pasirinktų periodizacijos kriterijų skirtini du palyginti nesunkiai identifikuojami socialinio kismo etapai arba periodai.

Pirmasis – *revoliucinis*, – apėmęs ideologinių nuostatų artikuliaciją bei jų konstitucinį-teisinį įtvirtinimą, datuotinas 1988–1992 metais. Tuo metu pagrindinės struktūrinės visuomenės charakteristikos (turtinės, ekonominės, demografinės, organizacinės, profesinės, šeiminės ir pan.) kito palyginti menkai. Fiksuojamų pokyčių mastas nebuvo ypač ženklus: tiek revoliucinės, tiek ir kontr-revoliucinės kalbos tebebuvo sakomos valstybinių, o ne privačių įstaigų ir įmonių salėse, darbdavys tebebuvo valstybė, o inteligentiškieji revoliucionieriai kūrė naujo bendrabūvio metmenis atlikę savo įprastas profesines pareigas. Radika-

liausios permainos buvo pagavusios tik du bendrabūvio klodus: viešojo diskurso erdves – aikštes, gatves, knygynus, žiniasklaidą bei kur kas menkiau matomus politinių bei inteligentijos elitų kuluarus: valdančią bei opozicines partijas, kūrybines sąjungas ir akademinės institucijas. Savo ruožtu, tai smarkiai paskatino tiek jau esamų pilietinės visuomenės institucijų – nuo profesinių sąjungų iki uždraustų politinių organizacijų ir bažnyčios – aktyvizaciją, tiek ir naujų pilietinių susivienijimų kristalizaciją – visų pirma politinių sąjungų ir partijų. Kitaip sakant, pirmojo etapo socialinio kismo tūris buvo *minimalus* – jis esmingai apėmė tik dvi bendrabūvio plotmes: viena vertus, pilietinę visuomenę (nuo žiniasklaidos iki bažnyčių) ir, kita vertus, valdančią politinę visuomenę – politinį to meto valdžios elitą bei jos institucijas (iš pradžių partinę nomenklatūrą, o vėliau ir parlamentą, vyriausybines struktūras bei vietinės valdžios institucijas).

Antrasis, *evoliucinis*, etapas, sąlygiškai prasidėjęs 1992-aisiais metais (sulig galutiniu revoliucionuojančių jėgų įsitvirtinimu valdžioje, t.y. po nenusisekusio Maskvos pučo 1991-ųjų rugpjūtyje) – vis labiau apėmė ir struktūrinės socialinės tikrovės transformacijas. Socialinę postkomunizmo morfologiją – jo klasinę ir grupinę sąrangą – lėmė dvejojimo pobūdžio pokyčiai. Pirmia, tai senųjų, susiklosčiusių iki 1988-ųjų metų, socialinių sluoksnių ir grupių transformacija: pramoninė darbininkija ir inteligentija ėmė sparčiai mažėti, paslaugų sektorius – plėstis, o valstietija, kurią ėmė nenumaldomai spausti itin radikalaus sumažėjimo grėsmė, esmingai paveikė nuosavybės ir ūkininkavimo formų kaita. Antra, pagreičiui ėmė sparčiai formuotis naujos socialinės grupės, kurios iki 1988-ųjų metų arba visai neegzistavo, arba buvo marginalinės – tai privačios nuosavybės turėtojai ir privataus verslo, profesionalių menedžerių (idėjų įgyvendintojų) ir ekonomiškai savarankiškų, kultivuojančių pliuralistines vertybes bei kuriančių ideologiškai neutralų žinojimą intelektualų (idėjų kūrėjų) sluoksniai. Pastarieji, kitaip nei tradicinė inteligentija, ne tik beveik visai nepriklauso nuo politinės konjunktūros, bet ir nėra įsitikinę savo ypatinga socialine misija ir savanoriškai prisiimama moraline atsakomybe už visos visuomenės ateitį. Tad sulig 1992-aisiais radikaliai pasikeitė ne vien tik teisiniai ir ekonominiai valstybinio gyvenimo pagrindai. Palengva įsisiūbavo klasinė, profesinė, kultūrinė ir moralinė visuomenės audinio kaita, pareikalavusi iš esmės naujų kasdienį bendrabūvį reglamentuojančių principų, orientyrų ir motyvų įsisavinimo. Socialinio kismo tūris tapo

maksimalus: praėjus vos keleriems metams jau sunku surasti tokią bendrabūvio erčią, kurios nebūtų palytėjęs radikalių permainų vėjus, be kita ko sukėles naujus ir sustiprinęs jau buvusius socialinės atskirties pavidalus.

Pavyzdžiui, ekonominio gyvenimo permainų mastas ir jų sociologinės interpretacijos daugiaprasmiškumas matyti iš naujos visuomeninės klasės – smulkiosios buržuazijos (smulkiųjų gamintojų ir prekybininkų) – ekonominės ir socialinės svarbos asimetrijos. Nuo 1989 iki 1997 metų pagamintosios pramonės produkcijos kiekis sumažėjo apie tris kartus, o 1996-aisiais metais mažos įmonės, kuriose dirbo ne daugiau kaip 9 žmonės, sudarė beveik trečdalį (31%) visų įregistruotų įmonių skaičiaus. Tačiau pastarieji faktai nieku gyvu neįrodo ekonominės smulkiosios buržuazijos svarbos – šios įmonės teįstengė pagaminti vos 0,9% visos parduotos produkcijos. Net ir turint galvoje, kad dauguma tokių smulkių įmonių pagrindinę savo produkcijos dalį, norėdamos išvengti mokesčių, parduoda be deramos apskaitos, jų ekonominis svoris, matuojant nacionaliniu mastu, toli gražu nėra lemiamas. Ir, atvirkščiai, akivaizdi socialinė šių permainų svarba – ypač atsižvelgiant į tai, kad didelė dalis tokių smulkių įmonių darbuotojų negauna jiems pagal įstatymus priklausančių socialinių garantijų. Vadinasi, galėtume sakyti, kad smulkiųjų gamintojų klasės plėtra ne tiek sušvelnina, kiek dar daugiau padidina socialinį mobilumą, anomiją bei socialinės atskirties laipsnį, kuriuos, savo ruožtu, lemia bendras pramonės ir gyvenimo lygio nuopuolis. Nėra abejonės, kad nors smulkiųjų prekybininkų indėlis į nacionalinės mažmeninės prekybos apyvartą – ypač maisto produktais – yra kur kas didesnis negu matyti iš oficialiai statistikai pateikiamų duomenų, socialinių laisvai samdomos darbo jėgos garantijų lygis neatitinka dirbančiųjų tokiose įmonėse skaičiaus dinamikos. Tad, praėjus pirmajai postkomunistinių permainų dekadai, ekonominė naujosios smulkiosios buržuazijos stiprybė yra atvirkščiai proporcinga jos socialinės įtakos mastui. Tai, savo ruožtu, liudija globalinį morfologinių socialinio bendrabūvio permainų mastą.

Dviejų, o ne, tarkime, vieno ar trijų, postkomunistinio socialinio kismo laikotarpių skirtį pagal jo tūrį išryškina ir kita socialinio kismo apibrėžtis – *artikuliacinio* ir, atitinkamai, *institucinio* socialinio kismo *pobūdžio* perskyra. Pirmajame etape buvo *artikuliuojami* ideologiniai (konstituciniai, teisiniai, ekonominiai, kultūriniai, moraliniai, estetiniai ir t.t.) principai, o antrasis etapas žymi socialinę tokių artikuliacijų institucionalizaciją, arba jų socialinį

įbūtinimą – naujų klasių, socialinių grupių ir institucijų susiformavimą bei atitinkamų tarpusavio bendravimo normų įsigalėjimą. Socialinio kismo *artikuliacija* čia suprastina kaip vertybių ir principų, sudarysiančių etinį socialinių veiksmų pamatą, paieška, suformulavimas ir priimtis, o *institucionalizacija* – kaip formaliai sankcionuotų ir neformaliai palaikomų organizacijų bei procedūrų, atitinkančių naujas artikuluotas vertybes ir principus, sukūrimas ir įsitvirtinimas [6, 108 – 116]. Todėl sėkminga socialinio kismo institucionalizacija užtikrina daugiau ar mažiau visuotinai identifikuojamą socialinio elgesio formų sistemą, kuri yra pakankamai stabili bei darni ir be kurios būtų neįmanoma nauja bendrabūvio būklė, pasižyminti “negrįžtamu”, t.y. ilgalaikiu radikalių permainų įtvirtinimu.

Postkomunistinio socialinio kismo analizės ir jo periodizacijos požiūriu ypatingą reikšmę įgyja *pilietinės visuomenės* ir *valstybės* santykis. *Pilietinė visuomenė* – tai ne tik formalų ir neformalių nevalstybinių grupinių darinių (asociacijų, klubų, partijų, draugijų, taip pat formaliai neįteisintų trumpalaikių ar ilgalaikių grupių), bet ir jų vidinius bei išorinius santykius užtikrinančių principų (moralinių normų, etiketo, kaitos, darybos ir veiklos taisyklių ir t.t.) visuma. Todėl pilietinės visuomenės samprata turi vienaip arba kitaip apimti ir tai, kas sudaro normatyvinį pilietiškumo kodą – jo *ethos*. Vadinasi, pilietinė visuomenė suprastina kaip *savanoriškų, nevyriausybinų ir tiesiogiai nuo valdžios nepriklausomų formalų bei neformalių piliečių grupių, institucijų ir (jų) asociacijų visuma bei normatyvinis tokią visumą reglamentuojančių nuostatų karkasas (ethos)*. Beje, pas mus labiausiai išplitusi “pilietinės visuomenės” termino vartoseną dažnai ignoruoja ir neformalių grupių svarbą, ir normatyvinį pilietinės visuomenės karkasą. Taip pilietinės visuomenės samprata nepelnytai susiaurinama – ji tapatinama su artitmetine formaliai įregistruotų nevyriausybinų ir pelno nesiekiančių organizacijų suma.

Iš to išplaukia, kad pagrindiniai pilietinės visuomenės *instituciniai* sandai yra tokie: nepriklausoma žiniasklaida, bažnyčios, profesinės ir verslo sąjungos, profsąjungos, autonomiški universitetai, mokyklos ir kitos akademinės institucijos, politinės partijos, įvairios laisvalaikio, sporto, kultūros ir pan. interesų grupės. O esminiais *normatyviniais* pilietinės visuomenės komponentais, sudarančiais pilietinės visuomenės *ethos*, laikytinos tokios vertybinės nuostatos, kurios įgalina bei užtikrina tiek institucinių pilietinės visuomenės sandų tarpusavio santykius, tiek ir jų laikyseną valstybės bei visuomenės atžvilgiu.

Pavyzdžiui, pilietinės visuomenės *ethos*, atitinkanti liberalios demokratijos reikalavimus, sudaro tokios bazinės vertybinės nuostatos: pripažinimas, kad visos socialinės grupės turi lygias teises nevaržomai reikšti bei ginti savo interesus ir kad būtina riboti įmanomų veiksmų arsenalą – atsakyti prievartos, vengti klastos, atviro melo ir pan.; įstatymo viršenybė bei pastangos, kad jo būtų paisoma; pagarba mažumos nuomonei bei interesams; solidarumas; individualių žmogaus teisių primatas ir pan.

Pilietinės visuomenės ir valstybės santykio požiūriu derėtų skirti dvi reikšmingame teoriniame diskurse susiklosčiusias tradicijas: (a) *kooperuojančios* pilietinės visuomenės, einančios valstybinės visuomenės sąrangos pagrindu, supratimą; ir (b) *opozicinės* pilietinės visuomenės sampratą, kuri pabrėžia principinę valstybės ir nuo jos nepriklausomų laisvų piliečių susivienijimų skirtybę. Turint galvoje tradicinį tokių kertinių sąvokų, kaip politika, moralė, valstybė, visuomenė ir pan. apibrėžimų problemišumą ir kontraversiškumą, nepriekaištingas šios (meta)teorinės formuluotės pagrindimas vargu ar įmanomas [10]. Tačiau, nepaisant to, tokia skirtis itin paranki pasišovus nužymėti pagrindinius postkomunistinės pilietinės visuomenės raidos etapus.

Pirmajai (*kooperuojančiai*) tradicijai priskirtini pilietinės visuomenės modeliai sietini su XVIII-ojo amžiaus škotų moralistų, įskaitant Adamą Smithą, Adamą Fergusoną ir Francisą Hutchesoną, politologinėmis Alexis de Tocqueville'io bei filosofinėmis Williama Oakeshoto studijomis. Šie modeliai akcentuoja valstybės ir visuomenės bendradarbiavimą bei produktyvios jų tarpusavio sąveikos būtinybę ir svarbą – sutinkamai su, tarkime, ekonomine Mancuro Olsono ir filosofine Roberto Putnamo interpretacija, ypač “tankūs susivienijimų tinklai” [21] arba “tankūs, tačiau segreguoti tinklai” [24] gali ne tik nepadėti, bet net ir kliudyti ekonomikos, kultūros ir politikos gerovei. Pabrėžtina, kad antrojo postkomunistinio socialinio kismo etapo sąlygomis, kuomet pagrindiniais socialinio konflikto agentais tapo politiniai elitai ir pilietinė visuomenė, tokia bauginanti galimybė Lietuvoje yra kur kas menkiau tikėtina negu prieš dešimtį ar penketą metų.

Antroji (*opozicinė*) tradicija, kurios modernųjų ištakų galėtume rasti Hegelio filosofijoje ir kuriai nūdien atstovauja postkomunistinės revoliucijos dalyviai ir stebėtojai (Jacekas Kuronas, Adamas Michnikas, Vaclavas Havelas, Vytautas Landsbergis, Andrew Arato), itin kruopščiai išryškina kontroliuojančią, tramdančią ir ribojančią valstybinių institucijų veiklą ir užmojus funkciją. Pilietinė visuomenė

čia pirmiausia mąstoma kaip pagrindinis totalitarinės valstybės priešininkas ir jos dorovinis oponentas: pilietiškumas čia tampa politiškumo antipodu – sąžine. Žvelgiant retrospektyviai, toks “moralios ir teisingos” visuomenės supriešinimas su “amoralia ir melaginga” valstybe yra radikali *pilietinės* ir *politinės* visuomenės takoskyros, kurią teoriškai pagrindė Antonio Gramscis, etinė interpretacija. Ne veltui Aleksanderis Smolaras, kalbėdamas apie postkomunistinės revoliucijos ideologus, apibūdino jų pažiūras kaip “apolitines” [26]. Paradoksali, tačiau neprasi-lenkianti su istorine tikrove išvada: didžiausių XX-ojo amžiaus antrosios pusės politinių permainų šaukliai ir vykdytojai sąmoningai ir nuosekliai pabrėžė savo priešišką politinio veiksmo ir mąstymo logikai, įgalinančiai ir palaikančiai jų revoliucinių aspiracijų siekinį – liberalių kapitalistinių demokratijų bendrabūvį.

Pilietinės visuomenės ir valstybės santykių dinamika yra svarbus kriterijus, leidžiantis atskirti pirmąjį postkomunistinio socialinio kismo etapą nuo antrojo.

Pirmajame – revoliuciniame – etape revoliucionuojanti ir besimėgaujanti savo tariama monolitine vienybe visuomenė dar nebuvo patyrusi skausmingos savo pačios paneigtos pilietinio ir politinio *ethos* skirtybės. Moralinis pilietinės visuomenės *ethos* uzurpavo jo atmetamo “nemoralaus” ir apimto partikuliarinių interesų agonijos politinio *ethos* erčią – tai natūrali “moralios politikos” karalystės kaina. Moralinės politinio diskurso redukcijos rezultatas – savotiškas revoliucionuojančios pilietinės visuomenės ir jos vis labiau kontroliuojamos valstybės lydinys – nebuvo nei tikras, nei ilgalaikis.

Viena vertus, vertybinis “realiai esančio” politiškumo kodas buvo sutapatintas su natūralistiškai interpretuotu makiavelizmo kodeksu ir todėl viešai pasmerktas: nuspręsta, kad netikusiam Rytų ir Vakarų politikos pasaulyje nebeliko vietos nei sąžinei, nei teisingumui. Tą tarytum patvirtino ir Maskvos elgesys, ir nerangus Vakarų politikos atsargumas – abejur buvo prisilaikoma ne tiek bendražmogiškos moralės, kiek *Realpolitik* diktuojamų principų. Kita vertus, vis stiprėjantis politinio veiksmo intensyvumas nulėmė sparčias naujo politinio *ethos* artikuliacijas: politinę interesų agonistiką netruko pakeisti humanistinis dorovinių imperatyvų, pareinančių nuo opozicinės pilietinės visuomenės sanklodos, sąskambis. Ir pilietiniai, ir valstybiniai, ir net geopolitiniai svarstymai įgavo moralinio diskurso pavidalus – buvo galima klausti: “Ar moralus šis valstybinių institucijų arba valstybių santykis?”. Postkomunistinės revoliucijos ideologija buvo renčiama pasirėmus

prielaida, kad revoliucionuojančios opozicinės (o kartu ir moralinės) pilietinės visuomenės ir projektuojamos moralios valstybės sąjunga yra ne tik geistina, bet ir įmanoma. Institucionalizuotą pavidalą šis postuluojamas pilietinės visuomenės ir valstybės sąlydis įgavo įkūrus Sąjūdį – ypatingą amorfinį kūną, jungiantį tiek politinę, tiek ir pilietinę visuomenę. Taip radosi dar vienas postkomunistinės revoliucijos paradoksas – dėl radikalaus pilietinės ir politinės visuomenės supriešinimo šie du iš pradžių antagonistiskai suvokti socialinės būties klodai neatpažįstamai susiliejo į vienalytį *Sąjūdį*. Kuomet 1990 metais revoliucionuojantys inteligentijos elitai tapo politiniais, atrodė, kad valstybė taps visuomene, visuomenė – valstybe, politiniai interesai – moralinių normų funkcijomis, o politinių konfliktų sprendimas – doriniu auklėjimu ir etiniais debatais.

Antrajame – evoliuciniame – postkomunistinio socialinio kismo etape, prasidėjus sparčiai revoliucinių artikuliacijų (visų pirma – ekonomikos, finansų ir kultūros srityse) institucionalizacijai, moralinės ir politinės nuostatos vėl prarado savo menamą vienalytiškumą. Viena vertus, vienalyčiai revoliucionuojantys elitai ėmė skaldytis į skirtingus politinius ir pilietinius kūnus – į tarpusavyje konfliktuojančias partijas, frakcijas, asociacijas ir sąjūdžius. Pagrįsta principine santarve moralios politikos homogenija greitai užleido vietą heterogeniškai politinių interesų agonistikai. Antra vertus, susiformavus naujiems politiniams elitams, ideologinės revoliucinio laikmečio artikuliacijos niekur nedingo: moralios politikos imperatyvą toliau palaikė ir opozicinio tipo pilietinė visuomenė, ir elektoratas. Todėl tarp politinio valdžios elitų ir moralinio pilietinės visuomenės *ethos* vėl stojo konfliktinė įtampa: po trejetą metų trukusių sužadėtuvių valstybės ir visuomenės keliai ėmė skirtis. Turint galvoje vis gausėjančias anomijas apraiškas (itin gausiai išaugusį savižudybių skaičių, smulkių įstatymų pažeidimų bei nusikalstamumo augimą), neturėtų kelti nuostabos “nepastovus” postkomunistinio elektorato elgesys per visus ketverius – dvejus parlamentinius ir dvejus prezidentinius – nuo to laiko įvykusius nacionalinius rinkimus: atrodo, tarsi po nenusisekusių moralės ir politikos vedybų būtų kerštingai reikalaujama neapdairiai nesulygtų netesybų.

Buvo jau seniai pastebėta [25], kad politinis rinkėjų aktyvumas ir apskritai susidomėjimas politika dažniausiai esti tiesiogiai priklausomas nuo galimybės realiai joje dalyvauti, t.y. nuo to, ar žmogus iš tikrųjų gali daryti politinę įtaką ir dalyvauti sprendimų priėmimo procesuose. Šia prasme suma-

žėjęs politinis Lietuvos piliečių aktyvumas parodo socialinio-politinio bendrabūvio stabilizaciją – “normaliai” evoliucionuojančioje, kitaip nei revoliucionuojančioje, visuomenėje socialinio elitų mobilumo mastas pastovus ir ribotas. Jau apie 1992-uosius metus iš esmės nusistovėjo politinio veiksmo arenos apmatai, o joje veikiantys asmenys, vis labiau tampantys profesionaliais politikais, buvo pasiskirstę pagrindinius vaidmenis. Iš esmės pagrindinių keliasdešimties populiariausių politikų sąrašas menkai tepakito prasidėjus antrajam postkomunistinio socialinio kismo etapui.

“Politiškai aktyvių” ir “politiškai pasyvių agentų” [28, 1067] diferenciacija, prasidėjusi sulig antruoju, evoliuciniu, postkomunistinio kismo etapu, atitinka liberalaus demokratinio kapitalizmo abėcėlę. Politiškai aktyvią mažumą, kaip ir svetur, sudaro išsilavinę, anot Pierro Bourdieu [5], “kultūrinio ir ekonominio kapitalo” savininkai: profesionalūs menedžeriai, intelektualai ir, be abejonės, nuosavybės bei kapitalo turėtojai, įskaitant ir buvusios inteligentijos elitus, ir komunistinės nomenklatūros atstovus, ir naująją postkomunistinę aukštuomenę. Šia prasme institucinio evoliucinio periodo Lietuva nenutolsta nuo įprastinių liberalios kapitalistinės demokratijos standartų: ir vienur, ir kitur politiniai elitai yra palyginti “uždari” ir stabilūs, o rinkėjų aktyvumas, nors ir smarkiai svyruoja, nėra ypač aukštas. Kaip ir stabiliose Vakarų demokratijose, elitinių grupių sudėtis buvo ir yra verbuojama daugiausia iš politiška, ekonomiškai ir socialiai privilegijuotų visuomenės sluoksnių: revoliuciniame postkomunistinio kismo etape jie atėjo iš kultūrinės, mokslinės ir politinės aukštuomenės, o evoliucinėje pakopoje vis garsiau skamba ekonominių elitų balsas.

Tačiau, kitaip negu Vakaruose, iš postkomunistinių politinių elitų visų pirma reikalaujama ne sugebėjimo aiškiai artikuliuoti konfliktuojančius įvairių socialinių morfų interesus bei surasti bent iš bėdos juos patenkinantį kompromisą, o, atvirkščiai, herojiška bekompromisine moraline tvirtybe ir universaliais abstrakčiais interesais grįstos nekonfliktinės politikos. Kitaip sakant, postkomunistiniai elitai susiduria su moralios arba – kas šiuo aspektu vienas ir tas pats – apolitiškos politikos reikalavimu. Čia nenorima politikos, kuri suponuoja visų poreikius ir norus patenkinančio sprendimo neįmanomumą ir todėl mėgina surasti visuomet netobulus, trapius, ribotus, tačiau, nepaisant to, naudingus kompromisus ir sandėrius. Čia reikalaujama homogeniško politinio ir moralinio diskurso lydinio, kuris turi suderinti tai, kas nesuderinama: viena vertus, univer-

salią normą – moralinę nuostatą, **transcenduojančią** bet kokį dalinį interesą ir, antra vertus, faktinę socialinės būties atskirybę – partikuliarinį nuolat besikeičiantį norą, poreikį ar geismą. Toks reikalavimas suponuoja visuotinio visų dalinių interesų patenkinimo įmanomybę bei galutinio, universalaus ir teisingo sprendimo, o ne kompromiso, paiešką.

Daugelis postkomunistinių šalių reformatorių – bent jau pirmaisiais permainų metais – manė, kad “dainuojanti” ar “velvetinė” revoliucija iš esmės nereiškia visaapimančių radikalių permainų: ji buvo mąstoma kaip savotiškas grįžimas į pradinę, ikikomunistinę būklę, tarsi savaime pasiekiamą politinėmis ir makroekonominėmis reformomis [2]. Tačiau prielaida, kad postkomunistinės reformos neturi būti mąstomos kaip numatyta laiką trunkantis “pereinamasis laikotarpis”, jau 1995 metais tapo enciklopediniu truizmu (tai itin aiškiai fiksuoja akademiškoji *Encyclopedia Britannica*). Nė vienoje postkomunistinėje Rytų Europos šalyje radikali planinės ekonomikos marketizacija bei privatizacija iš esmės nepakeitė nei žmonių mąstymo, nei jų elgesio principų. Tačiau staiga – vos per kelerius metus (Lietuvoje – nuo 1988 iki 1992 metų) – pasikeitusios ekonominės bei politinės sąlygos *volens nolens* nulėmė fundamentalių postkomunistinio bendrabūvio pokyčių poreikį bei itin plataus masto socialinės morfologijos kismą. Todėl didžiausiu sėkmingų pertvarkymų stabdžiu tapo bene visi gausesni visuomenės sluoksniai – ne tik socialistinėse įmonėse ir kolūkiuose dirbanti darbininkija ir valstietija, bet ir įvairiomis lengvatomis besinaudojančios grupės, pensininkai bei valstybinių įstaigų tarnautojai – t.y. ne vien tik tie, kurie nuo jų nukentėjo labiausiai, bet visi, kurie buvo priversti vienaip arba kitaip keisti įprastinę gyvenimą. To meto visuomeninės apklausos rodė, kad bene visose Rytų Europos šalyse, įskaitant ir Lietuvą, pasisakančiųjų už tolesnes reformas skaičius tiesiogiai priklauso nuo išsilavinimo, o ne nuo turinio statuso ar profesijos.

Taigi, pasibaigus revoliuciniam ir prasidėjus evoliuciniam postkomunistinio socialinio kismo etapui, pilietinė visuomenė vėl tapo svarbiausiu valstybės (tiksliau – valdžiai atstovaujančios valdančiosios politinės visuomenės) oponentu. Valstybė tapo šios struktūrinės itin plataus masto revoliucijos iniciatoriumi ir vykdytoju: prasidėjusi dėl visuomeninio spaudimo “iš apačios”, entuziastingoji “dainuojanti revoliucija” palengva išvirto į tylią, skausmingą ir priverstinę radikalią socialinę inžinierystę “iš viršaus”. Revoliucijos tęstis prarado daugia-

tūkstantinį balsą: tai buvo revoliucija ir be socialinio subjekto, ir be ideologinio pagrindo – visuomenė nenorėjo, o valstybė negalėjo paliauti vis gilėjančių revoliucinių permainų ir jų nepageidaujamų padarinių. Būtent dėl tokį pavidalą įgavusio socialinio konflikto tarp pilietinės visuomenės ir vykdančios radikalias reformas valstybės – o ne dėl ideologinio “pasimetusio” artikuliacinėse vingrybėse elektorato svirduliavimo – 1992 metų parlamento rinkimuose į valdžią buvo gražinti ekskomunistai, laimėję net du trečdalius balsų. Tai buvo nepasitenkinimo priverstinai keisti įprastą gyvenimo būdą išraiška – anomijos, kilusios dėl įsibėgėjusios socialinio kismo institucionalizacijos, padiktuotas atoveiksmis.

Tokia pati socialinio konflikto logika nulėmė ir 1996 metų rinkimus į Seimą: piliečiai pirmiausia balsavo ne prieš ar už kurią nors politinę jėgą, idėją ar partiją, o prieš bet kokią valdžioje esančią partiją ir už daugumą apėmusios ir toliau grėsmingai tebeplintančios anomijos pristabdymą. Evoliucinis postkomunistinio socialinio kismo etapas parodė, kad Sąjūdžio laikais susiklosčiusią moralinę politinės valdžios (valstybės) ir pilietinės visuomenės santarvę pakeitė atviras šių dviejų socialinės būties klodų konfliktas. Elektorato motyvacija išliko ta pati, nors valdžia staiga ir pasikeitė – ekskomunistai triuškinančiai pralaimėjo ir tapo neturinčia didesnės įtakos mažuma. Taip gimė 1996-ųjų paradoksalus “lietuviškasis sindromas”: visuomenė, norėdama sušvelninti ar net sustabdyti reformas, į valdžią gražino tuos, kurie vos prieš ketverius metus buvo iš jos išvaryti kaip sykis už reformistinių radikalizmą! Šis paradoksas toli gražu nėra naujas – tai tėra dar viena, veikiau socialinė negu ideologinė ar ekonominė reiškinių, kurį vadiname *postkomunistine dilema* ir kuris įgijo lemiamą pagreitį revoliucinio laikotarpio pradžioje, apraiška.

Trumpa *postkomunistinės dilemos* formuluotė tokia: marketizacija, arba socialistinės distributyvinės ekonomikos transformacija į laisvos rinkos ekonomiką yra ir būtinai reikalinga demokratizacijos, ir negalima su ja suderinti. Taip yra todėl, kad, viena vertus, demokratiniu būdu tokios radiklios reformos pritarimo nesusilaukia ir susilaukti negali. Itin smarkiai keisdamos susiklosčiusį socialinį audinį ir jo organizacijos principus, jos yra pernelyg skausmingos, o jų atsisakymas, net jeigu ir būtų politiškai įmanomas, sukeltų dar sunkesnių socialinių padarinių, kadangi jau pradėtų ekonominių reformų sustabdymas reikštų dar didesnę socialinę suirutę ir dar ilgiau trunkantį ekonominį nuosmukį. Kita vertus, tokių fundamentalių bendrabūvio normų kaita būtinai

reikalinga kuo platesnio visuomenės dalyvavimo ir palaikymo – be tokios paspirties “iš apačios” sunku net įsivaizduoti laisvosios rinkos principų paplitimą ir išgalėjimą bei sėkmingą liberalios kapitalistinės demokratijos, reikalaujančios masinio valdžios sprendimų palaikymo, raidą. Vadinas, marketizacijos ir demokratizacijos procesai yra ir vienas kitam prieštaraujantys, ir būtinai reikalingi vienas kito paspirties: artikuliuotų permainų institucionalizacija yra reikalinga ir vieno, ir kito – ji *ex necessitate rei* yra to, kas tarpusavyje nedera, darinys ir derinys.

Postkomunistinio socialinio kismo orientacijos dinamika *inter alia* ir yra tokio derinimo išraiška. Revoliucinio laikotarpio artikuliacijas lėmė trys – restitucinės, imitacinės ir kontinuacinės – tendencijos, o antrajame – evoliuciniame – socialinio kismo laikotarpyje restitucinė orientacija užleidžia vietą imitacijai, kontinuacijai ir inovacijai. Iš pirmo žvilgsnio, revoliuciniame laikotarpyje buvo labiausiai paisoma *hic et nunc* nesančios socialinės realybės: *politinių* projektuojamos tikrovės principų ieškota tarpukario Lietuvos Respublikos sanklodoje (restitucinė orientacija), o *ekonominių* – ekonomiškai klestinčiose liberalios demokratijos valstybėse Vakaruose (imitacinė orientacija). Iš tiesų, 1990-ųjų kovo 11 dieną Lietuvos Respublikos valstybingumas buvo įtvirtintas būtent kaip paskutiniosios tarpukario Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymas kruopščiai prisilaikant visų tarptautinės teisės kanonų. Per kelerius revoliucinio laikotarpio metus buvo atkurtas ne tik respublikinis valstybingumo pavidalas, privačios nuosavybės teisė bei pradėtas gražinti sovietiniais metais nacionalizuotas turtas, bet atgimė ir dauguma anuomet veikusių politinių partijų, pilietinių organizacijų, spaudos leidinių ir kultūros tradicijų. Kita vertus, bene kiekvieną restitucinio socialinio kismo žingsnį lydėjo imitacinės orientacijos padiktuoti žestai – žmogaus teisės, laisvosios rinkos principai, komercinė teisė, valstybės valdymo struktūros, socialinės apsaugos sistema ir netgi kultūrinio gyvenimo pavidalai ėmė klostytis pagal liberalaus demokratinio kapitalizmo pavyzdį; net ir kuriant naująją Lietuvos Konstituciją, įtvirtinančią tarpukario Lietuvos Respublikos tęstinumą, dalyvavo kviestiniai ekspertai iš Vakarų Europos ir JAV.

Tačiau restitucinės-imitacinės socialinio kismo orientacijos toli gražu nebuvo vienintelės nei revoliucinio, nei evoliucinio laikotarpio šeiminkės. Kontinuacinis – pabrėžiantis *hic et nunc* egzistuojančią socialinę realybę bei pratęsiantis joje veiklias raidos tendencijas – politinių veiksmų modelis taip pat buvo

ne mažiau veiklus ir įtakingas. Tai, kad pradėdant 1990-aisiais antroji Lietuvos Respublika ėmė skaičiuoti *atstatytą* politinės ir socialinės sanklodos laiką, nesutrukdė ir toliau vadovautis sovietinės okupacijos metais suręstais įstatymais bei, kas itin pavaizdu, apdairiai argumentuoti savo teisę į nepriklausomybės restituciją pasiremiant *in hoc casu* neveiksnia sovietine Konstitucija – visų pirma tuo jos straipsniu, kuris numatė laisvo sovietinių respublikų apsisprendimo teisę. Kitaip sakant, revoliucinių artikuliacijų ir elgesio refleksyvumas, įskaitant ir įstabiai taikingą “dainuojančios revoliucijos” pobūdį, yra kontinuacinės revoliucinio socialinio kismo tarpsnio apibrėžties įjudijimas (ilustracijos įstatymas tebuvo priimtas tik Čekijoje – tačiau ir jis buvo perdėm “taikus”). Galima spėti, kad kontinuacinės orientacijos veiklumas bent iš dalies prisidėjo ir prie “moralios politikos” artikuliacijos. O ryškiausias evoliucinio laikotarpio kontinuacinės orientacijos veiklumo požymis – “lietuviškasis sindromas” (t.y. ekskomunistinės partijos pergalė 1992-ųjų rinkimuose), kuris vėliau išplito ir kitose postkomunistinės Rytų Europos šalyse (Lenkijoje, Vengrijoje, Slovakijoje).

Trys dominuojančios socialinio kismo orientacijos (restitucinė, imitacinė ir kontinuacinė) persmelkia pagrindines antrosios Lietuvos Respublikos bendrabūvio formas – ne tik konstitucines ir ekonomines, bet ir kultūrinės bei politines. Kultūrinio bei socialinio gyvenimo pavidalų kismą labiausiai paveikė dvi – imitacinės bei restitucinės – orientacijos. Tai ir itin spartus imituojuantis Vakarų masinės kultūros bei gyvenimo stilių proveržis (nuo muilo operų anplūdžio ir gražuolių rinkimų vajaus, apėmusio tiek didžiuosius, tiek ir mažesnius Lietuvos miestus, iki neformalių paauglių sąjūdžių, nepilnų šeimų bei vienišų žmonių skaičiaus augimo), ir įvairių pilietinės visuomenės institutų, kurie buvo veiklūs tarpukario Lietuvoje, restitucijos (nuo masinio skautų judėjimo plėtros iki edukacinių bei kultūrinių institucijų, spaudos leidinių ir visuomeninių organizacijų atkūrimo). O pagrindiniu politinių partijų ideologinės poliarizacijos kriterijumi tapo trijų – kontinuacinės, imitacinės ir restitucinės – orientacijų derinys. Visi per pirmąjį dešimtmetį vykę parlamentiniai rinkimai parodė, kad pagrindinė kova vyko tarp restitucinės (atstovaujamos konservatorių bei krikdemų) ir kontinuacinės (atstovaujamos ekskomunistų) orientacijos, kartu vis labiau stiprėjant imitacinių tendencijų (liberalai, centristai bei socialdemokratai) įtakai. Tai, kad per visus trejus rinkimus į Seimą (1989, 1992, 1996) absoliučią daugumą pakaitomis sudarydavo tai viena, tai kita

nuosekliausiai viena kitai oponuojanti politinė jėga, t.y. tai, kad per šį trumpą laiko tarpą jau tris kartus radikaliai pasikeitė politinė krašto vadovybė, liudija restitucinės ir kontinuacinės orientacijų svarbą ir mastą. Toks visuotinis ir nuolatinis elektorato “nepastovumas” yra ne ypatingo Lietuvos visuomenės sugebėjimo staiga pakeisti savo politines preferencijas padarinys, o, atvirkščiai, to, kad tokios preferencijos nebuvo ideologiškai vienalytės – jos, kaip ir kiti bendrabūvio pavidalai, buvo restitucinių, kontinuacinių ir imitacinių orientacijų lydinys. 1997–1998 metų prezidento rinkimai, pasibaigę Vakarų pasaulį simbolizuojančio išeivijos atstovo, o kartu ir imitacinio-restitucinio socialinio kismo pergale, parodė, kad į politines “tradicinių” – t.y. restitucinių ir kontinuacinių – orientacijų batalijas vis smarkiau įsitraukia imitacinių bei, galimas daiktas, ir inovacinių orientacijų padiktuotos nuostatos.

Todėl revoliuciniame laikotarpyje socialinio kismo orientacija apibūdinama kaip restitucinė, imitacinė ir kontinuacinė, o evoliuciniame tarpsnyje restitucinė orientacija vis labiau išstumama – čia dominuoja kontinuacinių, imitacinių ir, menkesniu mastu, inovacinių socialinio kismo tendencijų konglomeratas. Restitucinės orientacijos nykimas evoliucinėje postkomunistinės visuomenės fazėje aiškintinas keliais faktoriais. Pirma, palyginti ribotu galimų atgaivinti bendrabūvio dėmenų skaičiumi, kurį lemia tiek sunkiai tarpusavyje derančios tarpukario ir dabartinės Lietuvos Respublikos realijos, tiek ir jau atstatytų dėmenų kiekis. Antra, kontinuacinės ir imitacinės orientacijų veiklumu: dėl sovietinio gyvenimo sanklodos ir šiuolaikinės liberalios demokratijos principinio skirtingumo nuo tarpukario Lietuvos tikrovės abi šios “konkuruojančios” orientacijos kur kas dažniau mažina negu pastiprina restitucinės orientacijos galią. Trečia, nuolat stiprėjančia inovacinės orientacijos įtaka: prasidėjus socialinio kismo institucionalizacijai išaugo – taip pat ir dėl imitacinio pobūdžio pokyčių, kuriuos nuolat skatina sąmoningos politinių elitų pastangos integruotis į Europos Sąjungą, – nuosaikios ir refleksyvios socialinės inžinerijos būtinybė. Ketvirta, vis stiprėjančia kultūrine, socialine ir ekonomine šiuolaikinės Vakarų civilizacijos įtaka – pradedant vartojimu ir informacijos pertekliumi ir baigiant nuolat besimainančia mada bei gyvenimo stilių įvairove. Ilgalaikis socialinio kismo artikuliacijų įgyvendinimas neįmanomas be nuolatinės atožvalgos į esamą bendrabūvio specifiką, t.y. be jų atsargaus ir kūrybiško pritaikymo (interpretacijos). Vis auganti tokio restitutuotų, imitutuotų ir, be abejonės, kontinualių artikuliacijų

pritaikymo arba interpretacijos būtinybė ir yra pagrindinė priežastis, skatinanti inovacinės orientacijos veiklumą.

Taigi ir pagal *endogeninio postkomunistinio socialinio kismo tūrį*, ir pagal jo *pobūdį* bei *orientaciją* Lietuvos postkomunistinio socialinio kismo periodizaciją sudaro du – revoliucinis ir evoliucinis – periodai. Žinoma, tokia pagal endogeninio kismo kriterijus suręsta periodizacija šaukiasi bent punktyrinio platesnio istorinio konteksto apmato. Lietuviškojo bendrabūvio transformacijos didžia dalimi buvo nulemtos procesų, kurie prasidėjo ir susiformavo už jos geografinių ir socialinių-kultūrinių ribų. Postkomunistinio socialinio kismo, apėmusio gerą pasaulio penktadalį, pavara sietina su svarbiausiu 1985 metų politiniu įvykiu – Michailo Gorbačiovo išrinkimu į TSKP CK Generalinio sekretoriaus postą bei po to sekusiomis *Perestroika* ir *Glasnost* kampanijomis, bei jų triukšmingu fiasko per 1991-ųjų vasaros pučą.

Postkomunistinės revoliucijos proveržį 1989 metais nulėmė spontaniškas ir staigus *pilietinės visuomenės*, t.y. formalių ir neformalių visuomeninių bei valstybės nekontroliuojamų institucijų visumos (įskaitant ir atskiras grupes, ir jų darinius), aktyvumas. Galimas daiktas, kad be tokio visaapimančio sporadiško proveržio paskutiniojo Sovietų imperijos lyderio Michailo Gorbačiovo kampanijos, turėjusios pateisinti ir įtvirtinti (t.y. legitimuoti) privilegijuotą komunistinių politinių elitų statusą, – *Perestroika* ir *Glasnost* – nebūtų patyrusios pačios išpūdingiausios XX-ojo amžiaus politinės inžinerijos nesėkmės. Kad ir kaip būtų, būtent pilietinės visuomenės dėka komunistinis politinis elitas – nomenklatura – neteko valstybinės valdžios monopolio. Todėl jeigu pirmasis “dainuojančios revoliucijos” tarpsnis datuotinas 1988-ųjų, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio gimimo metų, vasara, tai *pradiniu* postkomunistinės revoliucijos etapu derėtų laikyti paskutiniųjų sovietinės valdžios legitimacijos kampanijų laikotarpį.

Todėl, kad ir rizikuojant pažeisti endogeninį čia siūlomą periodizacijos principą, vaizdumo ir patogumo dėlei išskirtinas jau minėtas *pradinis* trejų metų etapas, trukęs nuo 1985 iki 1988-ųjų metų. Tokio savarankiško (kalbamo endogeninio kismo atžvilgiu – protoistorinio) etapo išryškėjimas turi neabejotiną euristinę vertę: jo parametrai padeda vaizdžiau suvokti revoliucinio ir postkomunistinio socialinio kismo mastą ir esmę, palyginti nagrinėtų pokyčių sanklodą platesnėje istorinėje perspektyvoje (žr. 1, 1A lentelę ir 1 paveikslą).

Pavyzdžiui, sulyginus visų trijų raidos pakopų parametrus aiškiau matyti, kodėl evoliucinio etapo

jau nederėtų laikyti "pereinamuoju" – tiek socialinio konflikto agentų sandara, tiek ir socialinio kismo pobūdis liudija revoliucinio laikotarpio pabaigą. Šiais aspektais postkomunistinės Lietuvos bendrabūvis iš esmės nesiskiria nuo "normalių" liberaliųjų kapitalistinių demokratijų. Kita vertus, maksimalus socialinio kismo tūris, rodantis didelę transformacijų apimtį ir intensyvumą, bei tai, kad tarp socialinio

kismo subjektų negalime raiškiai matyti (tik kol kas?) pilietinės visuomenės, signalizuoja esminį Lietuvos visuomenės skirtumą nuo demokratinio Vakarų pasaulio modelio. Ir jeigu permainų smarkumas anksčiau ar vėliau turės paliauti, tai pilietinės visuomenės aktyvumo prognozė kur kas keblesnė: galų gale, kaip liudija Lotynų Amerikos ir pačios tarpukario Lietuvos pavyzdžiai, jos aktyvumas toli

1 lentelė. *Lietuvos socialinio kismo periodizacija (1988–1998)*

Kriterijai / Etapai	Pradinis (1985–1988)	Revoliucinis (1988–1992)	Evoliucinis (1992–)
<i>Socialinio kismo pobūdis</i>	Artikuliacinis	Artikuliacinis	Institucinis ir artikuliacinis
<i>Socialinio kismo orientacija</i>	Imitacinė-kontinuacinė	Restitucinė-imitacinė-kontinuacinė	Kontinuacinė-imitacinė-inovacinė
<i>Socialinio kismo tūris</i>	Dalinis: ideologinis	Dalinis: ideologinis-kultūrinis	Maksimalus: socialinis-struktūrinis
<i>Socialinio kismo subjektas</i>	Nomenklatūra (politinė visuomenė)	Pilietinė visuomenė	Politiniai elitai (politinė visuomenė)
<i>Socialinio konflikto agentai</i>	Nomenklatūra (politinė visuomenė)	Pilietinė visuomenė	Politinė ir pilietinė visuomenė

1A lentelė. *Socialinio kismo dinamika (1988–1998)*

Socialinio kismo dinamika (duomenys procentais lyginant su 1986–1988 m.)								
Metai	Studentų skaičius	Vienkartinis respublikinės periodikos tiražas (tūkst. egz.)	Respublikinės, miestų ir rajonų periodikos metinis tiražas (mln. egz.)	Žinybinių leidinių skaičius	Savižudybės	Savižudybės mieste	Kodeksų keitimas (Seime)	Pasitiki Seimu ir Vyriausybe (kasmetiniai duomenys)
1986	0,00	0,00	0,00	0,00				
1987		8,61	6,76	2,94				
1988		19,12	15,44	13,24	0,00	0,00		
1989		35,22	28,59	30,88	2,88	-5,15	0,00	
1990	3,54	30,50	17,51	45,59	-0,31	-2,39	-3,10	45,95
1991	3,08	-11,18	-7,22	26,47	17,49	4,60	14,20	34,13
1992	-6,15	-39,28	-26,10	32,35	33,13	19,67	29,40	-10,20
1993	-15,38	-48,40	-46,04	60,29	61,73	58,64	57,20	-35,00
1994	-18,46	-39,78	-39,76	117,65	75,21	72,06	70,30	-29,40
1995	-21,54	-46,27	-46,71	179,41	74,28	72,24	69,40	-41,15
1996	-16,92	-55,59	-52,69	204,41	77,26	67,28	72,30	-47,95
1997	-9,23				68,00	58,09	63,30	-21,75
1998	3,08							-21,35

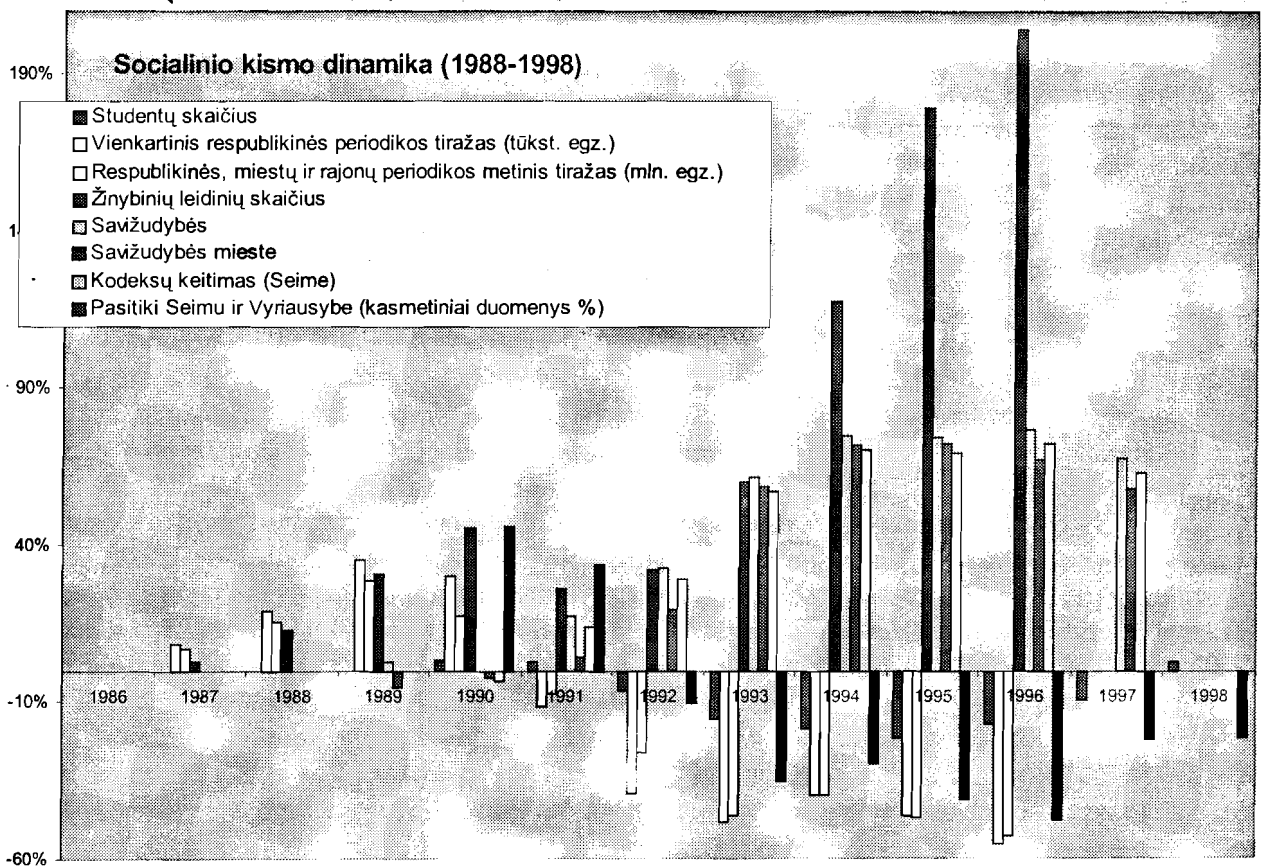
gražu ne visada reiškia tvirtą liberalios demokratijos pažadą.

1A lentelėje (pirmasis stulpelių skaičius žymi bazinį skaičių, nuo kurio skaičiuojamas pokytis procentais, tūkstančiais vnt.) ir ją iliustruojančiame paveiksle pateiktos tik tokios socialinio kismo dinamiką parodančios charakteristikos, kurios, *pirma*, labiausiai priklauso nuo pasirinktų periodizacijos kriterijų, *antra*, apima skirtingas bendrabūvio sritis ir, *trečia*, kurių dinamikos atodangai esama pakankamai patikimų ir, kas svarbiausia, *palyginamų*, empirinių duomenų. Pastaroji aplinkybė itin apsunkina visapusišką diachroninę socialinio kismo dinamikos iliustraciją – per kalbamą dešimties metų laikotarpį kelis kartus iš esmės keitėsi oficialios apskaitos principai, radikalai transformavosi ir jais matuojamos socialinės realijos: tai ypač akivaizdu mėginant pasverti ekonominių parametru kismą. Todėl čia pateikiami tik tie duomenys, kurių patikimumas didesnių abejonių nekelia. Šiuo požiūriu lentelė yra skirta ne išsamiai pagrįsti (tokios užduoties įgyvendinimas reikalauja specialios tyrimo

programos), o, pateikiant atitinkamus pavyzdžius, tik iliustruoti socialinio kismo tendencijas.

Revoliucinio laikotarpio ribas ženklina ne tik aukštas pasitikėjimo parlamentu lygis ir itin didelis respublikinės periodikos tiražų bei jos leidinių skaičius, liudijantis visuotinį pilietinės visuomenės politizacijos ir mobilizacijos mastą, bet ir ryškus savižudybių – ypač miestuose, t.y. ten, kur revoliucinė mobilizacija buvo didžiausia, – nuokrytis. Evoliucinio morfologinių transformacijų periodo pradžią liudija ne tik išaugęs žinybinių leidinių bei kodeksų keitimų skaičius, bet ir dažnėjančios savižudybės ir sumažėjusi studentija. Šios tendencijos atitinkamai iliustruoja tiek didelį revoliucinių artikuliacijų institucionalizacijos intensyvumą, tiek ją lydintius anomijas, tiek ir socialinio mobilumo procesus. Pastarasis dar aiškiau matyti atsivėlus į tai, kad studentijos mažėjimo nesustabdė net kelis kartus išaugęs aukštųjų mokyklų skaičius (1991 m. jų buvo 8, o 1997 m. – jau 15), o ir apgintų daktaro disertacijų per 1993–1997 metų laikotarpį sumažėjo per šešetą kartų [17; 7]. Svarbu ir tai, kad visi čia

1 pav. Socialinio kismo dinamika (1988–1998)

parinkti socialinio kismo indikatoriai rodo, jog apie 1996 metus pastebimos stabilizacijos tendencijos – tikėtina, kad tai yra laikinas radikaliųjų socialinės morfologijos permairių silpnėjimo ženklas.

Socialinės atskirties metmenys

Socialinė atskirtis (social exclusion) – tai palyginti neseniai ėmęs plisti terminas, reiškiantis kuo plačiausiai suprastą marginalizaciją, t.y. tokį visuomeninį procesą ir jo padarinį, kuris lemia ir apibrėžia piliečių nebuvimą sudėtine “normalios” visuomenės dalimi. Socialinė atskirtis yra universali – politinė, ekonominė, kultūrinė, religinė ir socialinė – kategorija. Pagrindiniai faktoriai, lemiantys socialinės atskirties buvimą, yra trejopi – *politiniai, socialiniai-ekonominiai ir kultūriniai-psichologiniai*:

- politinė visuomenės sankloda, nubrėžianti pilietinių teisių apimtį bei jų pasiekiamumo ribas: nuo totalitarizmo iki liberalios socialiai orientuoto kapitalizmo demokratijos;

- socialiniai laisvosios rinkos, endemiškai skatinančios darbo jėgos diskriminaciją pagal lytį, amžių ir įgalumą, padariniai – tarp jų mažos pajamos, staigus jų sumažėjimas, paslėpta bei dalinė bedarystė ir pan.;

- deindustrializacija, globalizacija, urbanizacija ir trečiojo sektoriaus augimas – dėl bendro gyvenimo lygio kilimo bei “postmodernėjančios” visuomenės, taip pat visuomenės senėjimas bei augantis socialinis mobilumas;

- stigma, bejėgiškumas, menkinimas, ignoravimas ir pan. – daugiausia dėl kultūrinio paveldo bei radikalias permainas lydiančios anomijos;

- fundamentalios reformos, sukiliančios morfologinius visuomeninio audinio pokyčius bei iš to išplaukiančius neapageidaujamus reiškinius, įskaitant ir tuos atvejus, kuomet valstybinė socialinės apsaugos politika “nespėja” arba negali norimu būdu reaguoti į staiga besikeičiančią socialinės atskirties

struktūros bei masto dinamiką.

Socialinė atskirtis suprastina kaip *pilietinių teisių*, įskaitant politines, ekonomines, socialines ir kultūrinės teises [9], netolygaus pasiskirstymo ir paskirstymo išraiška. Socialinę atskirtį apibūdina jos apimties ir intensyvumo kategorijos, t.y. esamų pilietinių teisių “krepšelio” dydis ir, atitinkamai, realių galimybių jomis pasinaudoti laipsnis. Taip aiškėja ypatingas valstybės – kaip pagrindinio subjekto, įgyvendinančio pilietines teises bei užtikrinančio jų administravimą ir priežiūrą – vaidmuo. Itin svarbus (o kai kuriais politinės ir kultūrinės atskirties atvejais – ir pagrindinis) socialinės atskirties mažinimo būdas yra maksimalus įvairių marginalinių grupių *supilietinimas*, t.y. ekonominių, politinių ir kultūrinių pilietinių teisių suteikimas bei mechanizmo, laiduojančio efektyvų jų panaudojimą, užtikrinimas tiems visuomenės nariams ir jų dariniams, kurie jų santykinai stokoja ir kuriems yra adresuotos tokios pilietinės teisės. Vadinas, *supilietinimo* kaip ir *socialinės atskirties* laipsnį lemiantys procesai yra universalūs. Jie apima ne tik efektyvią valstybinę socialinę politiką bei palankių politinių-ekonominių sąlygų, skatinančių gerovės augimą, sanklodą, bet ir atitinkamą kultūrinio bei psichologinio bendrabūvio plotmių kaitą – paniekos, ignoravimo, stigmatizmo ir nuvertimo, nukreiptų į vienas ar kitas socialines grupes, mažėjimą.

Pagal supilietinimo kriterijų nūdienės Lietuvos visuomenės socialinės atskirties struktūroje skirtini trys padaliniai: nuo seno esančios ir supilietintos grupės; naujai susiformavusios, smarkiai padidėjusios arba nuo seno esančios, tačiau tik neseniai supilietintos grupės; menkai supilietintos arba visai nesupilietintos senos ir naujos grupės (žr. 2 lentelę). Socialinės grupės, priskirtas bet kuriam iš šių trijų padalinių, tejungia tik bendra jų teisių supilietinimo reikmė ir specialių (dažniausiai – socialinės politikos) pastangų palaikyti tokio supilietinimo laipsnį būtinybė. Faktoriai, lemiantys šių grupių priklausymą

2 lentelė. *Socialinės atskirties struktūra (1998 m.)*

Senos supilietintos grupės	Naujai supilietintos grupės	Stokojančios supilietinimo grupės
Neturtingi senyvo amžiaus žmonės; žmonės su negalia; beglobiai vaikai; iš dalies asmenys, atlikę bausmę laisvės atėmimo įstaigose; daugiavaikės šeimos.	Tremtiniai ir politiniai kaliniai; mažas pajamas turintys žmonės; seksualinės mažumos; stambios tautinės mažumos (visų pirma lenkai ir rusai); prostitutės; AIDS sergantys žmonės; narkomanai; valkatos ir benamiai; bedarbiai.	Moterys; vaikai; užribio grupės, įskaitant ir etninę čigonų bendruomenę; netradicinės religinės grupuotės; iš dalies asmenys, atlikę bausmę laisvės atėmimo įstaigose bei kaliniai.

socialinės atskirties kategorijai, yra įvairūs: pavyzdžiui, Lietuvos moterų pilietinių teisių nepakankamumą visų pirma lemia tokios tradicinės kultūrinės-psichologinės nuostatos, kaip seksizmas ir menkinimas, o nuteistieji patiria socialinę atskirtį ne tik dėl nepalankios visuomeninės nuomonės – stigmatizmo, nepasitikėjimo ir pan., bet ir dėl įteisintų penitencinių sankcijų bei efektyvios resocializacijos politikos stygiaus.

Tad kokia yra dešimtmetė (1988–1998) socialinės atskirties raidos dinamika ir nuo ko ji daugiausia priklauso? Visų pirma privalu fiksuoti radikalų socialinės atskirties sumažėjimą, įvykusį revoliuciniame socialinio kismo etape. Taip yra dėl radiklios politinių laisvių bei teisių transformacijos, kurią lėmė staigus (tetrūkės vos ketverius metus) autoritarinės sovietinės sanklodos pakeitimas liberalia konstitucine kapitalistine demokratija. Tokių permainų mastas ir akivaizdus, ir milžiniškas: iki 1988-ųjų pagrindinėmis pilietinėmis – visų pirma Žmogaus – teisėmis tegalėjo naudotis tik politinės nomenklatūros viršūnė, o baigiantis revoliucinio socialinio kismo etapui jos buvo iš esmės prieinamos daugumai Lietuvos piliečių. Postkomunistinėje socialinio kismo fazėje padėtis iš esmės pasikeitė: politinius-teisinius socialinės atskirties raidą lemiančius faktorius išstūmė ekonominiai, socialiniai ir kultūriniai. Socialinės atskirties dinamika tapo kur kas tolygesnė, o jos apimtis – pastovesnė. Šiuo laikotarpiu susiformavo (ir tebesiformuoja) socialinės atskirties struktūra: atsiranda naujos ir supilietinamos jau esančios socialinės grupės, nuolatos priimami ir modifikuojami įstatymai, keičiantys jų pilietinių teisių turinį. Kai kuriais atvejais pilietinės teisės atimamos ar suvaržomos (pvz., jau 1997-ųjų pabaigoje imtas svarstyti įstatymas, draudžiantis toliau mokėti tokios pačios apimtys socialines išmokas buvusiems sovietinių represinių institucijų pareigūnams), kai kada jos sukuriamos naujai arba praplečiamos (žr. 2 lentelę).

Dėl visaapimančio revoliucinių transformacijų pobūdžio sunku ir tiksliai įvardinti, ir korektiškai palyginti (tiek socialinio kismo tarpsnių, tiek ir kasmetiniu požiūriu) ne tik politines, bet ir socialines-ekonominės bei kultūrinės-psichologinės socialinės atskirties charakteristikas. Per šį laikotarpį ne kartą keitėsi ne tik biudžeto sandara, finansinės apskaitos bei monetarinės politikos principai, bet ir pati socialinės rūpybos ir globos samprata bei socialinės atskirties struktūra. Todėl būtų neteisinga, pasirėmus, tarkime, menkai tepakitusių lėšų, skiriamų socialinei apsaugai, globai ir rūpybai nuošimčiu

(1988-aisiais buvo skirta 9,1i, 1997 – 9,2i valstybės biudžeto), tvirtinti, kad šiuo požiūriu socialinės atskirties parametrai iš esmės tapatūs.

Kita vertus, socialinės atskirties palytėtos grupės, kaip, beje, ir absoliučioje daugumoje pasaulio šalių, sudaro neabejotiną nūdienės Lietuvos gyventojų daugumą. Tai lemia ne tik moterų dauguma, bet ir didelis pensininkų (1997 metais jų buvo 651.000, t.y. 17,56i) bei mažas pajamas gaunančių gyventojų skaičius (1997 m. žemiau skurdo ribos, priklausomai nuo apskaitos kriterijų, gyveno tarp 7i – 18i piliečių). Be to, svarbūs ir globaliniai socialiniai-ekonominiai faktoriai (pvz.: gyventojų senėjimas ir integracijos į EC skatinamas dirbančiųjų žemės ūkio srityje mažėjimas, sukeliantis nedarbo augimą), esmingai ir tiesiogiai nepriklausantys nuo socialinės politikos efektyvumo bei revoliucinių pastarojo dešimtmečio pertvarkymų. Žinoma, pastarieji taip pat prisidėjo prie socialinės atskirties augimo. Pirma, taip yra dėl to, kad Lietuvos Respublikos gyvavimo metais buvo supilietintos anksčiau jau buvusios, tačiau ignoruotos socialinės grupės. Tai reiškia, kad šiuo atveju, nepaisant formalus socialinės atskirties masto padidėjimo, Lietuvos Respublikos socialinė politika – nors tai ir skamba paradoksaliai – vertintina kaip mažinanti, o ne didinanti tokį mastą. Antra, prasidėjus postkomunistinio socialinio kismo fazei ne tik susiformavo nauji, bet ir padidėjo kai kurie jau esantys socialinės atskirties padaliniai (žr. 1–2 lenteles).

Kitaip nei išsivysčiusiose visuotinės gerovės valstybėse, socialinės atskirties mažinimas – o jis daugiausia priklauso nuo atitinkamos valstybės politikos – visų pirma reikalauja ne inovacinės ir kontinuačinės (ir juo labiau ne restitucinės), o, priešingai, inovacinės ir imitacinės socialinio kismo orientacijos. Kai kada net ir nesant specialios socialinę atskirtį amortizuojančios valstybės politikos pastebimas kai kurių socialinių mažumų padėties pagerėjimas. Tai lemia postkomunistinės Lietuvos atvirumas pasauliui, palaikomas imitacinės socialinio kismo orientacijos. Pavyzdžiui, dėl prasidėjusios integracijos į Europos bendruomenę – taip pat ir dėl joje vyraujančių vertybinių nuostatų bei elgesio modelių “importo” – čigonų bendruomenės padėtis vis labiau atsiduria pilietinės visuomenės organizacijų bei viešojo diskurso akiratyje, o, tarkime, lyginant su 1990 metų Atkuriamuoju Seimu, moterų parlamentarinių skaičius išaugo beveik tris kartus ir dabar pasiekė 17,52i ribą [15; 16].

Kadangi inovacinė ir imitacinė socialinio kismo orientacija, pradedant postkomunistine Lietuvos visuomenės vystymosi pakopa, vis labiau stiprėja ir

vis daugiau užgožia ne tik restitucinius, bet iš dalies ir kontinuacinius principus, bendriausioji socialinės atskirties raidos tendencija iš pirmo žvilgsnio vertinta pozityviai, t.y. kaip reiškianti mažėjimą. Tai, kad bent jau iki 1998-ųjų metų duomenys nerodo akivaizdaus pagerėjimo, liudija ne šios tendencijos nebūtį, o tik lėto bei netolygaus šio proceso tempo galimybę. Tačiau dėl (aukščiau išvardintų) socialinę atskirtį lemiančių faktorių, tarp jų ir vertybinių, gausumo bei dėl normatyvinio šios kategorijos pobūdžio socialinės atskirties raida yra itin prieštaringa, netolygi ir todėl sunkiai nuspėjama.

Kaip rodo visuotinės gerovės valstybių patirtis, ekonominės krašto gerovės augimas bei agresyvi socialinė valstybės politika toli gražu ne visada reiškia nuoseklų socialinės atskirties sumažėjimą ir *vice versa*. Todėl vienareikšmė socialinio kismo ir socialinės atskirties tendencijų koreliacija ne tik galima, bet ir abejotina. Tai, savo ruožtu, reiškia sąlyginę socialinės atskirties raidos autonomiją: revoliucinėje socialinio kismo pakopoje socialinės atskirties apimtis ir intensyvumas tiesiogiai priklausė nuo globalinių visuomenės raidos parametrų, o postkomunistinėje Lietuvos visuomenės fazėje socialinės atskirties raida apibūdinama kaip lemtinai nepriklausanti nuo revoliucionuojančio socialinio kismo tendencijų bei pakopų. Vadinas, dešimtmetė socialinės atskirties raida yra dvipakopė: (a) revoliuciniame periode ji dramatiškai sumenko – pagrindinių ekonominių, politinių bei Žmogaus teisių įgyvendinimo sąskaita; o (b) postkomunistiniame Respublikos vystymosi tarpsnyje jos apimtis tapo palyginti stabili, o raida – priklausoma nuo prieštaringos socialinių, ekonominių ir kultūrinių faktorių visumos.

Postkomunistinė inteligentijos transformacija

Anot lakios Zygmundo Baumano frazės, postkomunistinė revoliucija “ryja savo tėvus” [3], o ne, kaip kad buvo įprasta ankstyvaisiais modernybės metais, savo kūdikius. Iš tiesų, klasikinė prancūzų buržuazinė revoliucija naikino ne ją pagimdžiusią buržuaziją, o naujuosius jos pačios pagimdytus revoliucionuojančius elitus. Postkomunistinė revoliucija, priešingai, “ryja” tuos, kurie, anaipol nebūdami jos pagimdyti, ją ir galvojo, ir darė, ir kuo karščiausiai rėmė, – t.y. klasinį “inteligentijos tarpsluoksnį”, pirmiausia ikirevoliucinius (sovietinius) politinius, ekonominius ir kultūrinius elitus.

Modernizuojantį vaidmenį, kurį Vakarų liberalio-

sios revoliucijos sąlygomis atliko buržuazinė vidurinioji klasė, Rytuose, įskaitant ir postkomunistinę revoliuciją, tradiciškai atlieka inteligentija [12. 228 – 247]. Pagrindinis inteligentijos, kaip socialinės grupės (klasės), bruožas – specifinių vertybių, idėjų bei įsitikinimų generavimas bei jų palaikymas. Ši normatyvinį kompleksą – ypatingą inteligentijos *ethos* – sudaro įvairios vertybinės nuostatos, sampratos, socialiniai mitai etc. ir jų diktuojamos laikysenos, pagrįstos išsilavinimu, žinojimu, atsakomybe už kitą, socialinės misijos svarba ir jos būtinybe bei savanoriškos kultūrinės-politinės lyderystės imperatyvais.

Lietuviškosios inteligentijos struktūra iki 1988-ųjų buvo palyginti lengvai identifikuojama. Pagal kilmę ją galima suskirstyti į sudarančią absoliučią daugumą naująją sovietmečio ir į nuolat mažėjančią senąją tarpukario inteligentiją. Pagal politinę orientaciją – į prosovietinės inteligentijos mažumą ir į daugiau ar mažiau nacionalistiškai nusiteikusios inteligentijos daugumą. Pastaroji, daugiausia imituodama neotradicionalistinį tarpukario inteligentijos kodą, kaip sykis ir virto aktyviausiu “dainuojančios revoliucijos” subjektu: rašytojų, kompozitorių, teatro, mokslininkų, pedagogų ir kitos sąjungos bei neformalios grupės atsidūrė politiškai angažuotos pilietinės visuomenės avanscenoje. Todėl 1988-1991 metais inteligentija buvo svarbiausias postkomunistinės revoliucijos ideologas ir vykdytojas. Kitaip sakant, ji buvo atsakinga ir už socialinio kismo artikuliaciją, ir už jo institucionalizaciją. Tačiau stojus fundamentalių socialinės morfologijos pokyčių metui prasi-dėjo staigus tradicinės inteligentijos irimas. Pavaizdu, kad Konservatorių partijos, kuri laimėjo parlamentinius 1996-ųjų rinkimus, rinkimų programoje pabrėžiama, kad reikia “atkurti inteligentijos prestižą”.

Viena vertus, praėjus revoliucionuojančio socialinio kismo dešimtmečiui, tradicinė inteligentija prarado savo socialinį, o kartu ir ideologinį-kultūrinį identitetą (šis procesas ypač gausiai diskutuojamas sociologinėje lenkų literatūroje, žr.: [13, 37]). Antra vertus, naujieji jos pagrindu besiformuojantys sluoksniai jo dar toli gražu neįgavo. Taip yra ne tik dėl to, kad kalbamo sociologinio identiteto susiklostymui paprastai reikalingas ilgesnis laiko tarpas. Tokį – ypač naujųjų sluoksnių *ethos* atžvilgiu – sociologinės fizionomijos neryškumą lemia itin aukšti socialinio mobilumo tempai ir jo mastas: juk inteligentija buvo pagrindinė naujų visuomeninių grupių formavimosi terpė. Jos išeiviai sudarė didžiąją “naujųjų lietuvių” bei smulkaus ir vidutinio verslo sluoksnių dalį. Palyginus su tradicine, t.y. sovietine

inteligentija, naujosios socialinės grupės pasižymi itin skirtingais gyvenimo stiliais, vertybiniais kodais ir kasdienės interakcijos normomis – akivaizdu, kad naujasis jų *ethos*, pagrįstas instrumentinio racionalumo bei kapitalistinės verslininkystės nuostatais, visiškai nedera prie paveldėtos “altruistinės-kultūrinės” inteligentijos laikysenos.

Socialinė inteligentijos transformacija į smulkiąją buržuaziją, prasidėjusi jau artikuliaciniame revoliucijos tarpsnyje, nėra nei vienintelė, nei pati įtakingiausia ir gausiausia jos postkomunistinė metamorfozė. Svarbiausia yra tai, kad inteligentija tapo pagrindiniu kvalifikuotos samdomos darbo jėgos tiekėju. Be to, palyginti ilgą laiką, nors ir nesmarkiai, silpnėjo ir reprodukcinis inteligentijos mechanizmas – po 1988-ųjų studentų skaičius mažėjo, ir tik vėliau, apie 1997 metus, jis vėl pradėjo augti. Sociologinės apklausos rodo, kad studijų prestižas, pirmaisiais porevoliuciniais metais patyręs nuopuolį, vėl ėmė didėti tik 1998-aisiais.

Skildama į intelektualus (idėjų kūrėjus) ir specialistus (idėjų įgyvendintojus), inteligentija prarado turėtą vadovaujantį politinį statusą – augant socialinio kismo tūriui ir intensyvumui ji tapo ne šio kismo demiurgu ir tvarkytoju, bet eiliniu besiplečiančių permainių dalyviu. Tai itin aiškiai matyti iš to, kad po 1990-ųjų, t.y. po Nepriklausomybės atstatymo ir ypač po vėliau nenusisėkusio karinio perversmo Maskvoje 1991-aisiais, tiek politinės valdžios, tiek ir intelektualinių grupių bei sąjūdžių pasitikėjimo ir populiarumo reitingai nuolatos krito. Autoritetą teišsaugojo tik tie tradicinės (ikirevoliucinės) inteligentijos atstovai, kurie po 1991-ųjų metų arba pasitraukė į politinio gyvenimo nuošalę, arba apskritai nerodė didesnio politinio aktyvumo ir anksčiau (visų pirma tai pasakytina apie kūrybinę bei mokslinę bendruomenę). Išimtį tesudaro tik keli nuolat matomi labai populiarūs politikai, sukaupę ypač didelį politinį kapitalą pirmajame postkomunistinės revoliucijos etape, t.y. Sąjūdžio “aukso amžiaus” laikais – tarp 1988 ir 1991 metų. Kitaip sakant, ir šiuo išimtiniu atveju (turiu galvoje prof. Vytautą Landsbergį ir ekskomunistinės partijos lyderį Algirdą Brazauską) aukštesnį kelių charizmatinių inteligentijos lyderių reitingą lėmė iki 1991-ųjų metų sukaupto prestižo intercija: vėliau jų populiarumo kreivė, nors ir su pertrūkiiais, nuolatos krito, pakludama bendrai tendencijai – tolygiam tradicinės inteligentijos vaidmens menkėjimui.

Inteligentijos skilimą į intelektualus ir specialistus paranku aiškinti radikaliai pasikeitusia ekonomine tikrove – bendromis darbo rinkos raidos

tendencijomis, kurios įgavo masinės rekvalifikacijos ir profesionalizacijos vajių pavidalą. Šia prasme postkomunistinėje Lietuvoje paspartėjo klasikiniai modernizacijos procesai – kūrybines vertybes pakeičia gamybinės bei prekybinės vertybės; ideologizuota nacionalinė kultūra vis matomiau užgožia pramoginė masinė, dažnai importuota ir tautiškai neutrali kultūra; stiprėja ir plinta instrumentinis racionalumas, pakeičiantis erudiciją konkrečiais profesiniais įgūdžiais bei verčiantis matuoti abstraktų žinojimą visų pirma praktine, dažnai merkantiline nauda; auga ir profesionalėja valstybinė biurokratija ir t.t. Todėl iš inteligentijos *ethos* besivaduojantiems intelektualams ir specialistams-biurokratams nuolatos keliami vis didesni profesiniai bei pareigybiniai reikalavimai: pirmieji privalo kas keleri metai kelti savo kvalifikaciją, o antriesiems taikomi vis griežtėjantys mokslinių laipsnių, pareigų bei pedagoginių vardų teikimo kriterijai.

Tarp šių dviejų naujųjų nykstančios inteligentijos vaikų kol kas dar nesama nei nusistovėjusių ribų, nei sociologine prasme vienareikšmiškai identifikuojamų požymių. Jų santykių ir tapatumo problemiškas, o kartu ir fluktuacinis postkomunistinės socialinės morfologijos pobūdis nesunkiai pamatomas. Nemaža buvusios inteligentijos atstovų ne tik lengvai keičia intelektualines ir valdininkiškas profesijas, bet ir sugeba jas suderinti vienu metu užimdami skirtingų kompetencijų reikalaujančias pareigas. Be to, tiek intelektualai, tiek ir specialistai dažnai yra aktyvūs net ir biznio – dažniausiai finansinio tarpininkavimo ir komercijos – pasaulio dalyviai. Tačiau jau šiandieną galime matyti, kad bendrame postkomunistinės socialinės morfologijos žemėlapyje intelektualai sudaro nuolat “mažėjančią mažumą”. Anuomet tradicinės “laisvos” inteligentiškos profesinės grupės – teatralai, muzikai, rašytojai ir dailininkai – postkomunistinėje visuomenėje ne tik smarkiai sumažėjo, bet ir prarado savo socialinio identiteto grynumą būtent dėl to, kad jų nariai, ieškodami pragyvenimo šaltinių, buvo priversti griebtis kitų profesijų. Panašus likimas ištiko ir mokslininkiją. Smarkiai sumažėjusio valstybinio mokslo finansavimo bei staigaus mokslo prestižo kritimo sąlygomis nekelia nuostabos profesorės Onos Veiverienės atliktų tyrimų duomenys (paskelbti Lietuvos Mokslų Akademijos Mokslininkų rūmų surengtoje diskusijoje 1997 metų pabaigoje): gamtos ir tikslųjų mokslų srityse per 1988–1995 laikotarpį mokslinių darbuotojų skaičius sumažėjo net 40%, o 1994–1996 metais apgintų disertacijų skaičius sumažėjo nuo 300-350 iki 51, t.y. daugiau

kaip šešis kartus. Nesunku nuspėti, kad panaši padėtis klostosi ir kituose – visų pirma humanitariniuose – moksluose.

Taigi iš ikirevoliucinio laikotarpio paveldėta inteligentija, padariusi nelengvą postkomunistinės revoliucijos šauklio ir ideologo darbą, tačiau negavusi pelnyto atpildo ir laurų vainiko, ėmė tyliai trauktis iš struktūrinės bendrabūvio avanscenos. Socialinis buvusios sovietinės inteligentijos mobilumas – ypač profesinis – nematytai išaugo: būdama geriausiai išsilavinusi klasė, ji palyginti nesunkiai keičia profesijas. Buvę pedagogai, mokslininkai ir kultūros darbuotojai vis dažniau eina į privatų verslą bei griebiasi valdininkiškų darbų tapdami privačių struktūrų klerkais, konsultantais ir specialistais; vis didesnė laisvųjų menininkų dalis ima dirbti smulkiais gamintojais, pardavėjais ir mokytojais; kai kurie buvę inžinieriai ir tarnautojai tapo laisvaisiais ūkininkais, komivojažieriais ir reklamos agentais; ir tik nedidelė buvusiųjų inteligentų dalis virsta naujaisiais intelektualais, t.y. žmonėmis, pragyvenančiais vien tik iš kūrybinio-intelektualinio darbo.

Ikirevoliucinės inteligentijos, kaip savarankiškos socialinės klasės, nykimas bei naujų socialinių sluoksnių formavimasis yra itin svarbus postkomunistinio socialinio kismo institucionalizacijos matmuo. Taip yra dėl kelių priežasčių. Pirma, morfologinės inteligentijos transformacijos laiduoja naujųjų elitų genezę ir jų reprodukciją. Akivaizdu, kad būtent nuo politinių, ekonominių ir kultūrinių elitų pobūdžio didžia dalimi priklauso tolesni (lietuviškojo) postkomunizmo keliai: socialinio kismo institucionalizacijos sąlygomis socialinio kismo iniciatyva priklauso būtent jiems, o ne labiliems pilietinės visuomenės dariniams. Antra, sparčių inteligentijos irimo tempų dėka vis daugiau jos atstovų migruoja į gausius privataus verslo bei paslaugų sektorius. Vadinasi, inteligentija vis dar yra svarbus – jeigu ne pagrindinis – kvalifikuotos darbo rinkos tiekėjas.

O turint galvoje, kad inteligentija buvo ne tik labiausiai kvalifikuotas, bet ir pats revoliucingiausias postkomunistinio sociumo klodas, buvusių inteligentų migracija į masinį privataus biznio pasaulį turėtų reikšti ir tolygesnį pilietinės iniciatyvos pasiskirstymą. Tai, savo ruožtu, leidžia tikėtis struktūrinės pilietinės visuomenės proliferacijos, jos politinio aktyvumo ir įtakos augimo. Šia prasme buvę inteligentijos kadrai yra ir pagrindinis pilietinės visuomenės rezervas. O koks bus besivystančios pilietinės visuomenės vaidmuo – ar ji išvirs į liberalios kapitalistinės demokratijos ramstį, ar taps

kliūtimi – priklausys nuo daugybės ir, kaip tai visuomet esti kalbant apie žmogiškojo sambūvio būsma, sunkiai nuspėjamų aplinkybių.

Lietuviško “postmodernėjimo” metmenys

Bene visos postkomunistinės revoliucijos pasižymėjo specifiniu – politiniu-doroviniu – pilietinės visuomenės aktyvumu. Įvairios pilietinės institucijos (nuo politinių partijų iki rašytojų, kompozitorių, kitų profesinių sąjungų ir įvairių draugijų) netikėtai ir per labai trumpą laiką atsidūrė politinės arenos avanscenoje – tokia nepolitinių ir netgi apolitinių susivienijimų visuotinė politizacija dera prie “postmodernųjų” XX-ojo amžiaus pabaigos politikos transformacijų, fiksuojamų postindustrinėse Vakarų valstybėse. Postkomunistinių “dainuojančių” ar “velvetinių” revoliucijų pobūdį kur kas tiksliau išreiškia “didelio parlamento ir teismo” negu “valios, galybės ir bausmės” metafora. Modernaus-postmodernaus socialinio-politinio kismo dichotomijos požiūriu skirtinos tokios pagrindinės postkomunistinio bendrabūvio ir jo genezės charakteristikos [27]:

Pirma, pagrindinis normatyvinis postkomunistinės revoliucijos matmuo – *pilietinė pareiga* arba *pilietinė dorybė*, įgalinanti naują ir autonomišką bendrabūvio tvarką, o ne koks nors pragmatinis orientyras arba jau esantis ir dar nepatenkintas poreikis. Būtent tuo, o ne ypatingu visuomenės įniršiu ar atšiaurumu komunistinei sanklodai paaiškinamas *negatyvus revoliucinių artikuliacijų, laidavusių globalinį solidarumą, pobūdis* (bent kiek konkretnesnio pozityviais terminais formuluojamo tikslo bei būsimos porevoliucinės visuomenės projekto arba “vizijos” stygius). Negatyvios-moralinės, o ne pozityvios-politinės (pabrėžiančios ideologines socialinio teisingumo, individualios laisvės, politinės lygybės ir pan.) revoliucinės artikuliacijos yra skiriamasis postkomunistinės revoliucijos bruožas, pažymintis jos *moralinę-kultūrinę*, o ne politinę-socialinę orientaciją.

Postkomunistinės revoliucijos vadovai – tai ne profesionalūs politikai, vartojantys agonistinį moderniojo politinio diskurso žodyną, o *culturati*, t.y. kritiškai nusiteikę inteligentijos eliti (poetai, filosofai, muzikantai, aktoriai, roko žvaigždės ir t.t.). Viešojo postkomunistinės revoliucijos agoroje viešpatavo ne tikslinis-racionalus (*zweckrationale*) politinis diskursas, pašauktas sušvelninti priešingų interesų kaktomušą, o kultūrinėmis-moralinėmis konotacijomis bei *explicite* neišsakytomis nuojautomis prisodrintas kalbėjimas, (performatyviai) skelbiantis apodiktišką aksiologinių nuostatų viršenybę ir tikrumą. Itin didelis dėmesys, skiriamas etinei

problematikai, bei pastarosios politizacija atitinka vieną iš svarbiausių “postmodernios būklės” požymių, kurį, anot Baumano, paaikškina “valdžios pluralizmas, arba veikiau valdžios, turinčios globalinių ambicijų, nebuvimas” [4, 201].

Antra, pasiremiant *moraliniu-kultūriniu* “dainuojančios revoliucijos” primatu radikalūs politiniai-socialiniai pokyčiai buvo ne tiek pradėti ir sėkmingai užbaigti, kiek atverti, įgalinti ir įbūtininti: postkomunistinė tikrovė nebuvo įsteigta koku nors vienu *pouvoir constituant* [8] veiksmu ar jų serija – ji veikiau prasidėjo kaip viešos, spontaniškos ir pilietinės *savarankiškos* (Baumano *self-assembly* prasme, žr.: [4]) *saviprados* (arba autonomiško prasidėjimo) vyksmas bei jo tęstinė *institucionalizacija*. Kolektyvinė savi-prada, išvirtusi dažnomis masinėmis manifestacijomis ir eitynėmis (bei atspindėta pačiame “dainuojančios revoliucijos” pavadinime, kuris pabrėžia linksmą kūrybos ir vienybės pagavą), turi savo atitikmenį – tai Oakeshott *savikūra* (*self-constitution*), būdinga pilietinei, o ne verslo asociacijai (*Civil Association versus enterprise association*, žr.: [20]). Kitaip sakant, postkomunistinė revoliucija vyko ne viešoje politinėje arenoje ir skleidėsi ne *politiškumo* (*the Political* a la Mickūnas, žr.: [18; 19]) erčioje – atvirkščiai, ji pati pradėjo ir tęsė viešumai atskaitingą politiškumo lauką pasiremmdama turiniais ir normatyviniais moralinio-kultūrinio diskurso resursais. Kitaip sakant, postkomunistinė revoliucija – tai *pilietinės visuomenės revoliucija par excellence*, atvėrusi *politinio pilietiško* bendrabūvio dimensiją.

Trečia, dėl *moralinio-kultūrinio* primato bei *pilietiško* susiklostė ypatingas postkomunistinės revoliucijos *modus operandi* – refleksyvus nuosaukumas. Prisilaikant teisėtai nepriekaištingos ir laipsniškos procedūros vyko nuosekli viešo ir teisėto politinio lauko konstitucija – taip susiklostė politiškumą įgalinantys, įbūtinantys ir įteisinantys normatyviniai pilietinio politiškumo principai (Oakeshott terminologija – *LEX*, kaip skirtingi nuo *lex*). Postkomunistinės revoliucijos sėkmę užtikrino ne revoliucionuojančios mažumos ir jai aktyviai neprieštaraujančios arba pritariančios daugumos konkrečių bei specifinių revoliucinių veiksmų serija: atvirkščiai, ją įgalino naujai susiklosčiusi kasdienės socialinės interakcijos bei heterogeniškų diskursų praktika (*Alltagspraxis*), kurios dalyviai – ne romantiškai nevengianti radikalizmo “liaudis” arba “žmogiškosios būtybės”, o refleksyvūs piliečiai arba, anot Oakeshott, *CIVES*. Iš čia – neįprastai *taikus* arba *save suvaržantis kritinis-refleksyvus* postkomunistinės revoliucijos pobūdis, persmelkiantis tiek revoliu-

cionuojančių elitų, tiek ir visos pilietinės visuomenės elgesį.

Sutinkamai su šiais trimis pagrindiniais postkomunistinio revoliucionuojančio socialinio kismo bruožais, ypatingas, t.y. “postmodernus” Sąjūdžio, kaip pagrindinės revoliucionuojančios politinės institucijos, statusas lengviausiai pamatomas prisiminus B. Andersono “menamos visuomenės” (*imagined communities*) modelį [1]. Akivaizdžiai “postmodernų” šio visuotinio socialinio darinio menamumą lėmė tokios sociologinės charakteristikos: amorfinė struktūra, apimanti beveik visus pilietinės visuomenės sandus bei jos individualius narius (įskaitant net ir komunistinę nomenklatūrą); neformali moralinė narystė, pabrėžianti jo efemerišką sugebėjimą būti visur ir kartu niekur, su visais ir kartu su niekuo; vidinės organizacijos ir valdymo organų labilumas bei jų funkcijų neapibrėžtumas, liudijantis paskatinimų ir sankcijų sistemos, be kurios neįmanoma “normali” socialinė institucija, nebūtį; estetinis-performatyvinis, o ne politinis-diskursyvinis legitimacijos būdas, pasireiškiantis *ad hoc* organizuojamomis masinėmis tiesioginės demokratijos akcijomis; ideologinis eklektizmas, paremtas viešumoje kultivuojamu menamos vienybės jausmu ir suderinantis iš pirmo žvilgsnio nesuderinamus dalykus – praeityje apčiuoptą kolektyvistiskai suvokiamą tautą ir ateityje išvelgtas individualistines liberalias vertybes; veikiau numanomas ir nujaučiamas negu įsisąmonintas ir sutartinis fundamentalių nuostatų pobūdis ir kt.

Postkomunistinės revoliucijos taikumas buvo didžia dalimi lemtas to, kad labai sparčiai susiformavo universali revoliucionuojanti bazė – amorfiškas *Sąjūdžio* institutas. Nematytai spartus jo populiarumo augimas, *inter alia*, gali būti aiškinamas ir jo ypatingu – “regimu”, “įsivaizduojamu” ar “simuliakriniu” – statusu. Intensyvios masiškumo, monolitinės vienybės ir besąlygiškos, pasiaukojančios paramos apraiškos nereikalavo kruopščios ir ilgai trunkančios institucionalizacijos, kuri būtų neabejotinai sulėtinusi Sąjūdžio formavimosi, o kartu ir visos “dainuojančios revoliucijos” tempą. Pati galingiausia ir gausiausia tų revoliucinių metų organizacija neturėjo vidinės visą kraštą apimančios struktūros ir atitinkamo jos efektyvų veikimą užtikrinančio biurokratinio aparato. Nebuvo suformuluotos ir įgyvendintos specialios procedūros, reglamentuojančios naujosios “visaliaudinės organizacijos” vidinio gyvenimo tvarką, įskaitant narystę bei įprastą tokiems institutams paskatinimų ir sankcijų sistemą, kuri įgalintų kontrolės bei asmeninės atsakomybės

mechanizmą. Sąjūdis apėmė ne tik beveik visą pilietinę visuomenę, bet ir didelę atomizuotos visuomenės dalį: kitaip sakant, jis sugebėjo – kelerių metų laikotarpiui – neregėtai išplėsti pilietiškumo mastą. Atrodė, kad Lietuvoje tuo metu pilietinė visuomenė sutapo su revoliucionuojančia ir suvienyta pilietine nacija. Taigi tokią “nekonfliktinę” transformacijos logiką diktavo ir “simuliacinė” Sąjūdžio institucionalizacija: jo egzistencija buvo manoma, simbolinė, “dvasinė” – tarsi ji visai ir negali pasigesti nei organizacinio, nei juridinio, nei bent kiek pastovesnio materialaus pagrindo.

Be to, postkomunistinės revoliucijos “nenormalumą” (arba jos “postmodernumą”) liudija tai, kad, skirtingai nuo Amerikos ir Vakarų Europos liberalių revoliucijų, naujosios tvarkos architektas ir vykdytojas buvo tas pats visuomenės sluoksnis, kuris labiausiai nukentėjo nuo demokratinio liberalaus kapitalizmo institucionalizacijos, t.y. buvusi sovietinė inteligentija. Toks revoliucionuojančios visuomenės “naivumas” reiškia ne weberiškojo instrumentinio racionalumo, o estetinės-performacinės socialinio veiksmo logikos, kuri yra “postmodernios” vartotojų visuomenės savastis, primatą. Atrodo, tarsi postkomunistinė revoliucija buvo padaryta ne todėl, kad ji buvo naudinga tiems, kurie ją darė, o veikiau todėl, kad, pagauti kūrybos džiaugsmo ir netgi jį palydinčio estetinio malonumo, jie nuosekliai vykdė transcendentinę – nepriklausomą nuo esamos socialinės tikrovės – moralinę pareigą.

Moralinių ir estetinių nuostatų primatas lemia ir ideologinį postkomunistinių politinių organizacijų eklektizmą, kurį, savo ruožtu, išreiškia keturios jau minėtos postkomunistinio socialinio kismo orientacijos: atstatančioji (restitucinė), mėgdžiojančioji (imitacinė), pratęsiančioji (kontinuacinė), išrandančioji arba steigiančioji (inovacinė). Šį eklektizmą ypač išryškina ne tiek mėginimai suderinti šias (paraideologines) orientacijas, kiek imitacinio-kontinuacinio pobūdžio pasirengimas jas vertinti pagal darnios ideologinės sistemos kriterijus. Šiuo atveju imituojama ne “postmodernioji” – jau nebesiekianti ideologinio sistemingumo – nūdienio Vakarų pasaulio būklė, o įsivaizduojamas “grynos” ideologijos modelis, iš tikrųjų teaptinkamas teoriniuose traktuose, XIX-ojo amžiaus pabaigos politinių partijų manifestuose bei, kas itin svarbu ir lengvai pasiekiamas, sovietinės ideologijos daugiatomiuose. Kad ir kaip būtų, politinės ertmės (visų pirma – įvairių partijų bei politiškai aktyvių pilietinės visuomenės organizacijų) poliarizacijos principas – vienos kurios nors orientacijos pabrėžimas vienaip arba kitaip ją

suderinant su kitomis, o ne vienokios ar kitokios ideologijos pasirinkimas. Supaprastindami galėtume teigti, kad konservatoriai ir krikdemai čia atstovautų visų pirma (bet nieku gyvu ne vien tik) restitucinei, ekskomunistų partija – kontinuacinei, liberalai – imitacinei, o centristai ir socialdemokratai – imitacinei ir inovacinei tendencijai.

Ideologinį eklektizmą papildė specifinis postkomunistinės politikos bruožas – procedūrinio mąstymo stygius arba *institucinis nomadizmas* [11]. Postkomunistiniai politiniai elitai nepaiso esminių “geležinio narvo” sąrangos principų – procedūrinio-institucinio instrumentinio racionalumo metmens, reikalaujančio įtvirtinti ir automatizuoti sprendimų priėmimo ir jų įgyvendinimo procesą. Tai matyti ne tik iš stebėtinai spartaus įvairių politinių organizacijų kūrimosi, “frivoliško” jų pavadinimų kaitaliojimo, spartaus partijų, frakcijų, rinkiminių koalicijų, kitų politinių asociacijų susidarymo bei skilimo tempo ir pan. Stoję prie valdžios vairo, politiniai elitai elgiasi lygiai taip pat: nuolatos steigia ir naikina įvairias ministerijas, departamentus ir kitas valstybines institucijas, kaitalioja jų funkcijas, tarpusavio santykių principus, vidinę darbo tvarką ir pan. Toks elgesys, reiškiantis politinės ertmės personalizaciją ir principinį jos struktūros labilumą, taip pat pareina nuo moralinių-estetinių, o ne nuo politinių-instrumentinių nuostatų primato ir todėl dera su “postmodernaus būvio” tendencijomis.

Kita vertus, postkomunistinėje Lietuvoje nesunku pasigesti itin ryškių “postmodernaus būvio” ypatumų. Pavyzdžiui, kūniškumo primatas, kurį postmodernios sociologijos teorijos (visų pirma – Baumano) sieja su ypatingomis nūdienės bendrabūvio būklės permainomis, Lietuvoje, ko gero, sietinas veikiau su palyginti paviršutiniška Vakarų pasaulio kultūros invazija, negu su endogeninių procesų padiktuota logika. Grožio konkursų, madingų rėkiančių šukuosenų, aprangos ir kitų gyvenimo stilių atributikos praplūpa, kad ir kokia ji būtų svarbi jaunuomenei, negali būti laikoma pakankamu Lietuvos “postmodernėjimo” įrodymu dėl kelių priežasčių. Pirma, kūno kultivavimo vėjus kol kas teapima palyginti menką visuomenės dalį, o todėl vertintinas ne kaip fundamentalus bendrabūvio pavidalas, o veikiau kaip įprastinis (čia: modernus) – ir šia prasme tik marginalinis – paauglių ir iš dalies studijuojančio jaunimo kontrkultūrinis iššūkis. Antra, Lietuvoje nematyti ne tik jo viską apimančios kiekybės, bet ir visa ką persmelkiančios kokybės – kol kas tikrai nėra pagrindo tvirtinti, kad kūniškumas, kaip pagrindinis autoidentifikacijos

substratas, išstumia tradicinius “gyvenimo tikslo” tipo socialinės elgsenos modelius [4, 194]: kūno kultivavimas (įskaitant viską, kas valgoma, tepama, dedama, pašoma ar kaip nors kitaip patenka į kūno zoną) kaip didžiai vertinamos individualios laisvės apraiška nėra pakeitęs įprasto pasirengimo prisitaikyti prie “išoriškai” primetamų elgesio, kuris gali būti atlygintas sotesniu ir ramesniu rytojumi, stereotipų.

Lietuvos “postmodernėjimą” stabdo nepakankamai aukštas vartojimo ir gyvenimo lygis, t.y. ji dar nėra pasirengusi patenkinti nei ekonominių, nei infor-

macinių “postmodernaus būvio” sąlygų. Vargu ar kas nors imtųsi tvirtinti, kad paskutiniojo XX-ojo amžiaus dešimtmečio Lietuva tenkina pagrindinę “postmodernios visuomenės” sąlygą – yra virtusi postindustrine vartotojiška valstybe. Todėl, nepaisant čia išvardintų “postmodernėjimo” charakteristikų, klausimas apie faktinį Lietuvos Respublikos “postmodernėjimo” laipsnį tėra euristinis žestas, padedantis išryškinti specifinius postkomunistinio bendrabūvio ypatumus, o ne mokslinio tyrimo ir diskusijos objektas – būtent tai ir verčia rašyti šį perdėm madiną žodį kabutėse.

Literatūra

1. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983; rev. ed., 1991.
2. Arato A. Revolution and restoration: On the origins of right-wing ideology in Hungary. In: *The New Great Transformation?* London, 1994.
3. Bauman Z. After the Patronage State: A Model in Search of Class Interests. In: *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, London, 1994.
4. Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*, London & New York: Routledge, 1992.
5. Bourdieu P. *La Distinction*, Ed. de Minuit, 1979.
6. Cirtautas A. M and Mokrzycki E. The Articulation and Institutionalization of Democracy in Poland. In: *Democracy, Civil Society and Pluralism*, Warszawa, 1995, p. 108 - 143.
7. Dagytė I. *Mokslo sistemos transformacijos procesai Lietuvoje*, Kaunas: Technologija, 1995 .
8. Dahrendorf R. *Reflections on the Revolution in Europe*, N. Y.: Random House, 1990.
9. Dahrendorf R. *The Modern Social Conflict*, Berkeley: UCP, 1988 (liet. vertimas: *Modernusis socialinis konfliktas*, Vilnius, 1996).
10. Foley W. Michael and Edwards Bob. The Paradox of Civil Society. - *Journal of Democracy*, 7, March, 1996, p. 38 - 52.
11. Kaminski A. Z., Kurczewska J. Main Actors of Transformation: The Nomadic Elites. In: *The General Outlines of the Transformation*, Warsaw, 1994.
12. Kula M. *Narodowie i rewolucyjne* [National and Revolutionary], Warszawa, 1990.
13. Kurczewska J. The Polish Intelligentsia: Retiring from the Stage. In: Bryant G. A. and Mokrzycki E. *Democracy, Civil Society and Pluralism*, Warszawa: IFIS Publishers, 1995.
14. Lietuvos Respublikos Seimas, (<http://www.lrs.lt>).
15. Lietuvos Respublikos Seimas, Vilnius, 1992.
16. Lietuvos Respublikos Seimas, Vilnius, 1996.
17. Lietuvos statistikos metraštis / Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Vilnius, 1989 - 1997.
18. Mickūnas A. *Philosophy of Power* (171 p.). Ohio University, Lifelong Learning Programs. Independent Study. All rights reserved by the author, 1990 March 25.
19. Mickūnas A. Politics, Communication, and Philosophy. - *Review Journal of Philosophy and Social Science*, Vol. XVII, 1992, Number 1 & 2, p. 61 - 78.
20. Oakeshott M. *On human conduct*, Oxford: Clarendon Press, 1991.
21. Olson Mancur. *The Rise and Decline of Nations: Growth, Stagnation, and Social Rigidities*, New Haven: Yale University Press, 1982.
22. Poviliūnas A. On the Peculiarities of Political Discourse: a Lithuanian Case. - *Social Change*, vol. 1, 1994.
23. Poviliūnas A. Intelektualai kai kuriose socialinėse teorijose. - *Problemos*, #50, 1996.
24. Putnam Robert D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. - *Journal of Democracy*, 6, January, 1995, p. 65 - 78.
25. Riesman D., Glazer N. Criteria for Political Apathy. In: *Studies in Leadership*, N.Y.: Russel and Russel, p. 505 - 559.
26. Smolar Aleksander. From Opposition to Atomization. - *Journal of Democracy*, 7, January, 1996, p. 26.
27. Šaulauskas M. Customizing Iron Cage: Postmodern Postcommunism? Lithuania and the Baltics. In: *Working Papers*, Bergen: University of Bergen, 1996.
28. Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*, II, Berlin, Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1956.